

Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci
Katedra bohemistiky

**Prvky umělecké literatury
v esejích Václava Cílka**

Bakalářská diplomová práce

Markéta LANČOVÁ

Vedoucí práce: doc. PhDr. Lubomír MACHALA, CSc.

Olomouc 2010

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou diplomovou práci vypracovala sama s pomocí sekundární literatury. Tato práce obsahuje 84 747 znaků.

V Olomouci 1. května 2010

Markéta Lančová

.....

Poděkování

Děkuji vedoucímu bakalářské diplomové práce doc. PhDr. Lubomíru Machalovi, CSc.
za poskytnuté konzultace, cenné rady a připomínky.

Markéta Lančová

Obsah

Úvod.....	5
Esej – mezi uměním a vědou.....	7
Znaky uměleckosti v literární teorii	10
Jazyk jako materiál literatury.....	10
Konstruování významu.....	13
Specifika umělecké literatury	17
Rysy umělecké literatury v esejích.....	18
Rys první – ozvláštnění jazyka – aktualizace formy	19
Rys druhý – subjektivita jazyka, expresivita vyjádření	23
Rys třetí – organizovaná estetická struktura	25
Rys pátý – fikčnost	27
Rys šestý – intertextualita	30
Rys sedmý – otevřenost	33
Rys osmý – zasazení do literárního rámce.....	36
Václav Cílek v kontextu současné české esejistiky.....	40
Závěr	43
Anotace	45
Prameny	46
Literatura a internetové zdroje	46

„Když píšu vědeckou práci, při dnešním stavu vědy ta práce v Čechách zajímá řekněme pět lidí a nějakých dvacet až třicet ve světě. To mi přijde být hrozně málo. Více než polovina vědeckých prací není nikdy citována. Nerad tedy píšu, jako bych střílel do tmy.“¹

Václav Cílek

Úvod

Václav Cílek (narozen roku 1955 v Brně) je ředitelem Geologického ústavu AV ČR.² V letech 1994–2001 pracoval také v Centru teoretických studií. „Tehdy se u něj vyvinula dvojitost jeho života (permanentní krize identity), se kterou se po ránu stává vcelku střízlivým vědeckým pracovníkem, ale po obědě naivním, nedělním filozofem...“³ V té době se také jeho dílo rozděluje do dvou linií – vědecké a esejistické. A později, jako už téměř padesátiletý, vydává svou „první skutečnou knihu“ *Krajiny vnitřní a vnější* (2002, 2004).⁴ Po jejím velkém úspěchu následuje vzápětí *Makom, kniha míst* (2004, 2006). Obě dvě knihy se dočkaly druhého, rozšířeného vydání a autor za ně byl v roce 2004 vyznamenán cenou Toma Stopparda. Od té doby mluvíme o Václavu Cílkovi jako o spisovateli. Na oceněné publikace navazuje eseji *Dýchat s ptáky* (2008, 2009) a nejnovější knihou *Orfeus* (2009). V Knihovně Ceny Nadace Vize 97 vyšel Cílkovi, jako laureátovi ceny této nadace, soubor esejí *Krajina z druhé strany* (2009). Eseje s ryze literární tematikou vydal v knize *Borgesův svět* (2007). Na Cílkovu esejistickou tvorbu má vliv i překládání východních, duchovně orientovaných textů *Tao-te-ťing* (2005) a *Deset obrazů krocení býka* (2004). Je třeba podotknout, že zde zmiňuji jen zlomek Cílkovy tvorby. Převážná většina jeho publikační činnosti se odehrává na poli odborné literatury. Záběr jeho vědeckých textů je přinejmenším stejně široký jako těch esejistických. Od metodických příruček pro učitele zeměpisu, přes památné kameny, genius loci Prahy a Středních Čech, pískovcové krajiny a změny klimatu jeho tvorba sahá až k problematice světové závislosti na ropě a ke globálnímu vzdělávání. Autorovy texty zdobí také desítky vědeckých i uměleckých katalogů. Cílkův tvůrčí potenciál se neuplatňuje jen v tištěné

¹ Václav Cílek v rozhovoru pro hospodářské noviny. Srovnej: ADAMOVIČ, Ivan: Václav Cílek: Nerad píšu, jako bych střílel do tmy[online]. HN. iHNed. 24. 5. 2005. Dostupné z WWW: <<http://www.dokoran.cz/index.php?p=book.php&id=9>>.

² Vystudoval Přírodovědeckou fakultu Univerzity Karlovy, obor Geologie ložisek. Profesně se nejprve zabýval uranovými ložisky a výzkumem měsíčních hornin. Dnes se věnuje studiu klimatických oscilací a změn prostředí v nejmladší geologické minulosti.

³ CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 269. Dokořán. Praha 2005.

podobě. Spolupracoval na zhruba padesáti dokumentárních filmech a filmových esejích, často ho můžeme slyšet na vlnách Českého rozhlasu nebo vidět jako hosta diskuzních pořadů v České televizi.⁵ Esejistická forma, kterou Cílek pro své psaní využívá, je dle žánrového řazení jedním z přechodových útvarů mezi literaturou uměleckou a věcnou.⁶ Od odborných textů se esej liší svou literární podobou, zdůrazňuje poetickou funkci a svůj předmět odvozuje z humanitních disciplín.⁷ Na přelomu tisíciletí však esejistický přístup proniká i do exaktních vědních oborů a v českém literárním prostředí se objevuje tzv. vědecky fundovaná esejistika s ekologickou tematikou. Jejími představiteli jsou specialisté v oborech přírodních i společenských věd. Vedle Jana Kellera (*Až na dno blahobytu*, 1993), Stanislava Komárka (*Sto esejů o přírodě a společnosti*, 1995) a Erazima Kohák (*Malé vyznání lásky*, 1998) se díky své první knize esejů (*Krajiny vnitřní a vnější*, 2002) zařadil také Václav Cílek.⁸

Ve své bakalářské práci se zaměřím na to, co dělá Cílkovy texty uměleckými. Cílem následujících stran tedy bude identifikovat prvky umělecké literatury v esejích z knih *Krajiny vnitřní a vnější* a *Makom, kniha míst* a posoudit, jaké z oněch rysů jsou pro autorovu poetiku význačné. Aby snaha identifikovat prvky a znaky umělecké literatury byla systematická a reflektovala rámec dosavadního literárněvědného poznání, bude analýze textů předcházet rešeršní kapitola, ve které podám stručný přehled toho, jak přistupovali k identitě literárního díla vybrané směry literární teorie. Nepředpokládám, že mi nějaký z literárněteoretických konceptů poskytne univerzální kritéria uměleckosti, ale domnívám se, že mi pomohou pojmenovat dílčí charakteristiky literárních textů. Tyto znaky umělecké literatury v druhé části práce utřídím, srovnám s vymezením žánru eseje a vyhledám přímo v textech. V závěrečné kapitole se pokusím postihnout autorovo místo v českém literárním kontextu. Výsledkem by mělo být porozumění tomu, co dělá Cílkovo dílo jedinečným.

⁴ Podle slov samotného autora. Srovnej: CÍLEK, Václav: *Krajina z druhé strany*, str. 232. Malovaný kraj Břeclav, Praha 2009. Tomu předchází ještě kniha *Píseň pro odcházející duši* (2001).

⁵ Aktualizovaný soupis jeho mediálních příspěvků lze nalézt na internetových stránkách *Cílkoviny* [online]. 2008–2010 [cit. 2010-04-26]. Vilemwalter.cz. Dostupné z WWW: <<http://www.vilemwalter.cz/cilek.htm>>.

⁶ Srovnej: HRABÁK, Josef: *Poetika*. Československý spisovatel, str. 340. Praha 1973.

⁷ Srovnej: PAVERA, Libor – VŠETIČKA, František.: *Lexikon literárních pojmů*, str. 103. Olomouc 2002.

⁸ Srovnej: MOCNÁ, Dagmar – PETERKA, Josef: *Encyklopedie literárních žánrů*, str. 176. Paseka, Praha, Litomyšl 2004.

Esej – mezi uměním a vědou

Žánr eseje se v českém literárním prostředí začal výrazněji uplatňovat na přelomu 19. a 20. století jako platforma – prostředek k předkládání a přehodnocování společenských hodnot širšímu uměleckému a kulturnímu publiku. Dle příkladu anglické a francouzské esejistiky naplňovali čeští autoři základní vlastnosti esejistického žánru, a to jak individualismus (esej je žánr postavený na vyjevování individuálního stanoviska), tak syntetismus (esej se pohybuje na pomezí umělecké a naukové sféry), a rovněž estetismus (aktivita tvaru).⁹ Jak píše Jiří Opelík, individualismus, syntetismus a estetismus byly vlastní dobovému modelu české literatury, a proto byl pro naše tehdejší vzdělance žánr eseje výhodný. Modernismus devadesátých let pomohl eseji na výsluní žánrové hierarchie a zformoval základní rysy žánru tak, jak je vnímáme dosud: „Esej bývá mezi slovesnými žánry označován za královský útvar, pohybující se mezi subjektivním zřením a realitou a na pomezí beletrie a odborné literatury. Může být vysoce estetizovanou intelektuální hrou stejně jako konfesijním textem, nezřídka prolnutým aforismy nebo ironií a sebeironií.“¹⁰ Esej vyjadřuje autorův vztah k tématům, která jsou buď aktuální obecně, nebo se v daném okamžiku bytostně dotýkají tvůrce. V tom spočívá naplnění požadavku aktuálnosti, pokud esej chápeme jako žánr umělecké publicistiky. Esejista chce věci poznat, pojmenovat a prozkoumat. Ke svým tvrzením uvádí argumenty racionální i intuitivní, nicméně vždy reálné. Nejde o vytváření fikčních světů jako v případě beletrie.¹¹

Už z podstaty žánru eseje vyplývá, že každý autor vytváří esej osobitý. Proto je obtížné popsat jak obecné znaky žánru, tak jeho vývoj v delším časovém rozmezí. Pojetí a charakteristiky žánru eseje proto nejsou v odborné literatuře jednotné. Určujícími

⁹ Žánr eseje se ustanovil na konci 16. století ve Francii a Anglii. V této době měl rysy úvahy, až v 19. století se do eseje dostávají ve větší míře beletristické prvky, které ji přibližují uměleckým žánrům. Na beletrizaci tohoto žánru mají velký podíl kupříkladu O. Wilde, T. S. Eliot, P. Valéry či A. Gide. Srovnej: MISTRÍK, Jozef: *Žánre vecnej literatury*, str. 83. SPN, Bratislava 1975.

¹⁰ SUK, Jan. Portál české literatury [online]. 1. 5. 2006 [cit. 2010-04-20]. *Esejistika*. Dostupné z [www: <http://www.czechlit.cz/literatura-po-roce-1945/esejistika/>](http://www.czechlit.cz/literatura-po-roce-1945/esejistika/).

¹¹ Srovnej: OSVALDOVÁ, Barbora: Úvod místo doslovu aneb Na co by nemělo být zapomenuto, str. 7. In OSVALDOVÁ, Barbora – KOPÁČ, Radim (ed.): *Pokusy a dobrodružství: poznámky k eseji*. Karolinum, Praha 2008.

žánrovými prvky jsou podle Taxové volba tématu, charakteristický látkový okruh, funkční zaměření projevu, zacílení k určitému typu čtenáře, specifický esejistický styl.¹²

Česká esejistika se od svého počátku rozvíjela v prostředí literární kritiky, uměnovědy a estetiky, zabývala se tématy kulturními, literárními, filozofickými, ale také politickými a sociálními. Tehdejší vědecké bádání se orientovalo na psychologické aspekty problému, což poskytovalo možnost esejistického ztvárnění. V průběhu 20. století však vědecké bádání směřovalo k větší specializaci, a tedy k metodologii, terminologii a interpretačním postupům, které nejsou pro běžného čtenáře dostupné. Esej se tak diferencovala od vědeckého pojednání a zakořenila v oblasti literární kritiky a umělecké publicistiky, které umožňují využití uměleckých postupů. V ostatních oborech má esej potenciál plnit funkci popularizační. Cílovou skupinou nejsou čtenáři s odborným vzděláním, ale se širším kulturním přehledem. Autor se neobrací k odborníkům, a tak se více zaměřuje na upoutání čtenářské pozornosti a zájmu o daný problém, často právě prostřednictvím originálního stylu. Základem eseje je zobecňování a syntetizování poznatků, a to jak pomocí pojmů a logických postupů, tak prostřednictvím obrazných pojmenování. Poznátky v eseji však nejsou sumarizovány za použití přesného vědeckého aparátu. Autorský subjekt zde vstupuje do popředí, na rozdíl od vědeckého textu, který někdy směřuje až k anonymitě. Esej nepředkládá finální výsledky bádání, ale otevřeně nabízí myšlenky čtenáři a vybízí ho k interakci. K nastínění významů tak autor užívá obrazných variací myšlenek a asociativních přístupů.¹³

Stejně jako k tématu, tvůrčím způsobem přistupují esejisté i ke stylu, který patří k hlavním nositelům rysů umělecké literatury. Prvky uměleckého stylu nejsou jen formální stránkou předávaných skutečností, ale bývají součástí specifického typu poznání, v němž se pojí racionalita s emotivní a senzitivní složkou. Podobně jako umělecké dílo, esej může vyvolat estetický prožitek. Esej však pracuje se zobecněním skutečnosti jen do určité míry, a tak nevytváří vlastní fikční realitu jako umělecká literatura. Podle Taxové má umělecká složka své místo především v esejistice literárněkritické a uměnovědné. Například přední tvůrce českého literárního eseje F. X. Šalda pojímal kritickou činnost jako tvůrčí umělecký čin.¹⁴ Jiří Opelík však přiznává

¹² Srovnej: TAXOVÁ, Eva: *Česká esejistika I*, str. 8. SPN, Praha 1976.

¹³ Srovnej: TAXOVÁ, Eva: *Česká esejistika I*, str. 13. SPN, Praha 1976.

¹⁴ Srovnej: TAXOVÁ, Eva: *Česká esejistika I*, str. 17. SPN, Praha 1976.

estetično jako důležitý příznak celému žánru: „Jednou z největších schopností eseje je vlastně proměňovat poznání v estetický prožitek.“¹⁵ V tomto žánru hrají významnou roli autor a recipient textu. Autor zde uplatňuje svou originalitu, intelekt a tvořivost, recipient esteticky prožívá odhalování nečekaných souvislostí. V tom tkví samotná podstata existence eseje. Potřeba mít své poznání komu sdělovat tak může vědce přitahovat k esejistickému vyjádření, které dovoluje promítat odborná témata do širšího kulturního kontextu. To, že neklade tak vysoké nároky na úplné dokládání argumentů a systematickosti, umožňuje autorovi riskovat a experimentovat, což činí text přitažlivějším. Esej totiž už ze své podstaty „...více znejišťuje než řeší, více navrhuje, než přikazuje, více uvažuje, než soudí...“¹⁶

¹⁵ OPELÍK, Jiří: *Lehký harcovník*, str. 293. Melantrich, Praha 1986.

¹⁶ OPELÍK, Jiří: *Lehký harcovník*, str. 298. Melantrich, Praha 1986.

Znaky uměleckosti v literární teorii

Vzhledem k tomu, že se při analyzování esejí Václava Cílka chci zaměřit na beletristické rysy jeho textů, hodlám nejprve stručně rekapitulovat, které vlastnosti jsou připisovány umělecké literatuře. Proto učiním v této kapitole krátký exkurz do literárněteoretického myšlení o vlastní identitě uměleckého díla. Nesměřuji k sestavení jakéhosi univerzálního „receptu“ na literárnost, ani ke kategorizování jednotlivých teoretických směrů. Mojí snahou je především neopomenout žádný z důležitých rysů, který může být považován za jeden ze znaků literární komunikace.

Jazyk jako materiál literatury

Ruští formalisté na počátku dvacátého století změnili přístup k literárnímu dílu. Namísto na historický kontext a na osobnost autora zaměřili svou pozornost k jazyku, k tzv. literárnosti literatury. To znamenalo, že zkoumali verbální strategie, které dávají textu literární charakter, sledovali aktualizaci jazyka jako takového a „ozvláštnění“ prožitku, jehož docilují.¹⁷ Formalisté tedy nekladli takový důraz na statické pojetí formy, jak je jim často přisuzováno, ale zajímali se o postupy, jimiž je umělecké dílo vytvářeno.¹⁸ V prvním vývojovém období se formalismus zabýval převážně analýzou kvalitativní stránky zvukového složení uměleckého díla. „Prvotním předmětem, který formalisté vyčlenili jako objekt poetiky, nebyla vůbec výstavba básnického díla, nýbrž „básnický jazyk“ jako zvláštní specifický objekt zkoumání.“¹⁹ Nejvyhraněnějším projevem tzv. formální školy či metody, která se v Rusku zformovala v souvislosti s činností petrohradské skupiny Opojaz, je Šklovského Teorie prózy.²⁰ Šklovský proti sobě staví jazyk praktický a jazyk básnický. Pro básnický jazyk formuluje postup ozvláštnění – jeho efekt spočívá ve vyjmutí věci z řad faktů obyčejného života, obvyklých asociací, v přesunu významu, přemístění pojmu do jiné významové řady. Ozvláštnění je tu prezentováno jako soubor postupů, které vedou k zdůraznění fonetických, morfologických, etymologických, stylistických i sémantických vlastností slova.

¹⁷ Srovnej: CULLER, Jonathan: *Krátký úvod do literární teorie*, str. 132. Host, Brno 2002.

¹⁸ Srovnej: HAMAN, Aleš: *Úvod do studia literatury a interpretace díla*, str. 43. H & H, Jinočany 1999.

¹⁹ BACHTIN, Michail Michajlovič: *Formální metoda v literární věd*, str. 25. Lidové nakladatelství, Praha 1980.

²⁰ Srovnej: MACURA, Vladimír: *Průvodce po světové literární teorii*, str. 488–505. Panorama, Praha 1988.

Také přední představitel pražské strukturalistické školy²¹ Jan Mukařovský píše, že specifická literatura spočívá v jejím materiálu – jazyku, jakožto souboru znaků. K definování básnického jazyka mu slouží strukturalistické dělení jazyka na langue a parole. Básnická stylistika je v jeho podání naukou o speciálním druhu langue. Tedy souboru norem, který existuje v povědomí jazykového společenstva, a jehož funkcí je vzbouzení estetického prožívání. Jazykové vlastnosti má vnímat nezávisle na osobě autora i příjemce.²²

O charakterizování stylu umělecké literatury se později snaží i další teoretici. Například v pojetí Tzvetana Todorova je literární dílo uděláno ze slov, ta tvoří věty a věty patří různým rejstříkům promluvy. Jako kategorie příznačné pro rejstříky literárních textů popisuje Todorov abstraktnost, figuralitu jazyka, přítomnost odkazu na předcházející diskurs a subjektivitu jazyka.²³ Stejně jako evropský formalismus a strukturalismus, Nová kritika ve třicátých a čtyřicátých letech v USA přesunula pozornost literární vědy z osoby autora a historických souvislostí na verbální aspekty textu. Z tohoto myšlenkového základu vychází jeden z nejčtenějších literárněvědných úvodů – *Teorie literatury* od Warrena a Welleka. Zde se píše o jazyku literatury jako o jazyku konotativním a expresivním, který obrací pozornost na znak samotný.²⁴

Ani formalisté však nezakládali uměleckost literatury pouze na užívání ozvláštněných výrazů, jak je jim někdy mylně přisuzováno. Za nejdůležitější pojem formalistické školy považuje Roman Jakobson dominantu textu. Dominantou textu je princip, který daný text ovládá a řídí v něm všechny ostatní složky. V umělecké literatuře je podle něj dominantou estetická funkce, která způsobuje soustředění básnického jazyka na sebe sama.²⁵

Ve strukturalistickém pojetí je funkce tím, co vymezuje samotnou podstatu věcí. Jan Mukařovský vlastně tvrdí, že dominantní estetická funkce je podmínkou, abychom

²¹ Srovnej: STRIEDER, Jurij: Český strukturalismus a současná diskuse o estetické hodnotě, str. 101. In SEDMIDUBSKÝ – ČERVENKA – VÍZDALOVÁ, (sest.): *Čtenář jako výzva*. Host, Brno 2001.

²² Srovnej: MUKAŘOVSKÝ, Jan: *Básnická sémantika*, str. 21. Karolinum, Praha 1995.

²³ Srovnej: TODOROV, Tzvetan: *Poetika prózy*, str. 32–39. Triáda, Praha 2000.

²⁴ Srovnej: WELLEK, René – WARREN, Austin: *Teorie literatury*, str. 25–35. Votobia, Olomouc 1996.

²⁵ Srovnej: JAKOBSON, Roman: *Formalistická škola a dnešní literární věda ruská*, str. 87. Academia, Praha 2005.

mohli o díle hovořit jako o uměleckém.³⁰ Estetickou funkci doplnil Mukařovský k Bühlerovu schématu základních funkcí jazykového znaku.³¹ Mukařovský definuje estetickou funkci jako prázdnou, protože jen organizuje ostatní jazykové funkce, vytrhává je z jejich pragmatického začlenění a integruje je do struktury díla, kde získávají nové významy. Estetická funkce je tu představena jako inherentní schopnost předmětů vzbuzovat libost, její dominantní postavení určuje odlišení předmětů uměleckých od mimouměleckých.³² Stojí tedy v protikladu k ostatním jazykovým funkcím, poněvadž se vztahuje k samotné výstavbě jazykového znaku.³³

Pražská škola byla ovlivněna ruským formalismem prostřednictvím osobnosti Romana Jakobsona, kterému je připisována vůdčí role jak ve formalismu, tak ve strukturalismu. Jakobson došel k podrobnější klasifikaci jazykových funkcí než Mukařovský, neboť vzal v úvahu i další faktory komunikačního procesu. Kromě označované skutečnosti, autora, recipienta a sdělení se zaměřil i na kód a kontakt. Před samotným zkoumáním poetické (estetické, též básnické) funkce textu musíme podle něj nejprve určit její místo mezi ostatními funkcemi jazyka, které se odvíjejí z konstitutivních činitelů každé řečové události.³⁵ Jakobson definoval poetickou funkci jako zaměření na samotné sdělení. „Tento posun od Mukařovského zaostření na znak (kód) k zaostření na sdělení (text) je příznačný pro poválečné pojetí literatury jako textu, nikoli jako jazyka“³⁶

Wellek a Warren na základě funkční diference tvrdí, že vše, co nás navádí k podniknutí nějaké vnější akce, není literatura. Wellek a Warren odmítají funkci získávací a za literaturu považují pouze díla, v nichž převládá estetická funkce. Přestože

³⁰ GRYGAR, Mojmir: *Terminologický slovník českého strukturalismu*, str. 105. Host, Brno 1999.

³¹ Bühler vymezil tři základní funkce, které vycházejí ze samotné podstaty jazyka:

funkce zobrazující (nově referenční či poznávací) vyplývá ze vztahu jazykového znaku vzhledem ke skutečnosti, jež je jím míněna; **funkce expresivní**, kterou má jazykový znak vzhledem k autorovi; **funkce apelativní** (nověji konativní), kterou má jazykový znak jako apel, adresován recipientovi.

³² Srovnej: MUKAŘOVSKÝ, Jan: *Kapitoly z české poetiky I*, str. 159. Melantrich, Praha 1941.

³³ Při rozboru tezí pražského strukturalismu Haman upozorňuje na to, že Mukařovského teorie nám neříká, odkud se estetická funkce bere a co je jejím zdrojem. „Mukařovský považuje za zdroj estetické funkce předmět, který působí esteticky, ale to samo o sobě nestačí, protože to by mohlo znamenat, že ten předmět vlastně působí jaksi automaticky, bez nějakého našeho přičinění...“ Haman tvrdí, že estetickou funkci vyvolává poetická hodnota a poetickou hodnotu usouvztažňuje s tvůrčí schopností. Jako tři základní rysy poetické hodnoty představuje **originálnost**, **organičnost** (ve smyslu vlastnosti strukturního celku) a **inspirativnost**. Srovnej: HAMAN, Aleš: *Úvod do studia literatury a interpretace díla*, str. 46. H & H, Jinočany 1999.

³⁵ Srovnej: JAKOBSON, Roman: *Poetická funkce*. H & H, Jinočany 1995.

³⁶ DOLEŽEL, Lubomír: *Kapitoly z dějin strukturální poetiky*, str. 169. Host, Brno 2000.

přiznávají literatuře mnohost funkcí, jako primární by měla vždy stát „věrnost své vlastní podstatě.“³⁷

Konstruování významu

Zatímco formalismus, strukturalismus a nová kritika se při výkladu literárního díla zaměřovali na text, na odhalování jeho struktury, která funguje jako hloubkový mechanismus, na němž je založeno působení díla na čtenáře, ve druhé polovině dvacátého století se začaly rozvíjet teorie orientované k sémantické rovině textu a čtenářskému pólu literární komunikace. Lidé se začínají zabývat otázkami smyslu uměleckého tvaru a projevu v sociální komunikaci. Pro umělecký text je příznačná významová nestabilita. Komunikativnost už není chápána jako protiklad k estetické hodnotě, ale naopak jako obohacování jazyka o nové dimenze.³⁸

Pokračovatelé českého strukturalismu vyzdvihují jako základní rys dynamický charakter významu. Významy, vstupující do díla z přirozeného jazyka, se aktualizují, jejich těžiště se přesunuje z prvků denotativních na konotativní. Nový význam je dán především novým způsobem spojování znaků v celek – kontextem. Umělecké dílo je dynamická struktura znaků, která v sobě nese i konkrétní instrukce stylů a žánrů, estetické normy a individualitu autora. Specifickým znakem uměleckých děl je významová mnohoznačnost jakožto důsledek estetické funkce. „K realizaci významové struktury uměleckého znaku dochází pouze v estetickém postoji k dílu, a je proto prostoupena hodnotícími momenty, jež jsou vázány na předchozí zkušenost interpreta a dávají výslednému významu hodnotový a emotivní ráz.“³⁹ Literární texty jsou podle Květoslava Chvatíka, jednoho z nejznámějších žáků Mukařovského, jako znakové systémy zásadně otevřené a přímo vyžadují určité dotváření a rozvíjení interpretem.⁴⁰

Italský sémiotik Umberto Eco definuje umělecké dílo jak dvojznačné sdělení. Poetika pro něj nejsou pravidla, ale program vytváření díla i typu jeho vnímání. Každé umělecké dílo je otevřené a může být tak interpretováno různými způsoby. Pro estetický znak je příznačná vázanost na jiné znaky a obohacování významu o nové odstíny při jeho novém užití, což znamená, že znak může být vnímán pouze jako nejednoznačný.

³⁷ Srovnej: WELLEK, René – WARREN, Austin: *Teorie literatury*, 25–35. Votobia, Olomouc 1996.

³⁸ Srovnej: HAMAN, Aleš: *Literatura v průsečíku pohledů*, str. 12. ARSCI, Praha 2003.

³⁹ CHVATÍK, Květoslav: *Strukturální estetika*, str. 129. Host, Brno 2001.

Podmínkou estetického prožitku je otevřenost, která je součástí struktury díla.⁴¹ Otevřený přístup u Eca podle Eduarda Petrů neznámá, že by odmítal strukturu literárního textu. Považuje ji za nutný předpoklad komunikace.⁴² Podle polského fenomenologa Romana Ingardena je literární dílo útvar, který se skládá z několika heterogenních vrstev: 1. vrstva zvukové podoby slov a na ní budovaných zvukových útvarů vyššího stupně, 2. vrstva významových celků, 3. vrstva schematických aspektů, 4. vrstva znázorněných předmětností. Jako charakteristické rysy literární díla uvádí mnohvrstevnatost a lineární výstavbu. Zdůrazňuje polyfonní harmonii estetických hodnot, která vytváří uměleckost díla. Literární dílo podle něj tvoří skutečný estetický předmět teprve tehdy, když se projeví ve čtenářské konkretizaci.⁴³ Na toto pojetí navazuje receptivní estetika tzv. Kostnické školy. Základní charakteristikou literatury je podle jejího představitele Wolfganga Isera to, že význam literárních textů je přenechán k uskutečnění čtenáři. Význam je sice podmiňován textem, ale ve formě, která dovoluje, aby čtenář význam sám vyprodukoval.⁴⁴ Jestliže Iser nechává čtenáře, aby literární dílo konkretizoval téměř podle své libovůle, Jauss chápe dílo jako systém, který vymezuje pravidla aktuální konkretizace. Literární dílo podle něj svými otevřenými i skrytými signály připravuje čtenáře na určitý způsob recepce. V jeho pojetí tak je možné horizont očekávání rekonstruovat a podle způsobu a stupně účinku na předpokládané publikum určit umělecký charakter díla. Jako tři faktory horizontu očekávání uvádí: 1) normu, poetiku žánru 2) vztah k ostatním dílům 3) protiklad poetické a praktické funkce jazyka.⁴⁵ Nedourčenost a aktivní spolupráce čtenáře na recepci textu jsou tedy podle receptivní teorie základní podmínkou literárnosti.

Status literárního textu bývá v poválečném období definován také na základě dělení promluv na „tvrzení a performativ“ – podle lingvistické Teorie mluvních aktů Johna Austina.⁴⁶ Performativy jsou texty, které si svůj předmět teprve konstituují, na rozdíl od těch, které vypovídají o nějakém nezávislém předmětu. Literární texty: „...nemají žádný přesný předmětný ekvivalent v ‚životní realitě‘, nýbrž své předměty vytvářejí

⁴⁰ Srovnej: CHVÁTÍK, Květoslav: *Strukturální estetika*, str. 129–130. Host, Brno 2001.

⁴¹ Srovnej: MACURA, Vladimír: *Průvodce po světové literární teorii*, str. 102. Panorama, Praha 1988.

⁴² Srovnej: PETRŮ, Eduard: *Úvod do studia literární vědy*, str. 47. Rubico, Olomouc 2000.

⁴³ Srovnej: MACURA, Vladimír: *Průvodce po světové literární teorii*, str. 200–211. Panorama, Praha 1988.

⁴⁴ Srovnej: ISER, Wolfgang: Apellová struktura textů. In: SEMIDUBSKÝ, Miloš – ČERVENKA, Miroslav – VÍZDALOVÁ, Ivana (sest.): *Čtenář jako výzva*, str. 60. Host, Brno 2001.

⁴⁵ Srovnej: HAMAN, Aleš: *Literatura v průsečíku pohledů*, str. 13. ARSCI, Praha 2003.

z prvků, které se v ‚životní realitě‘ vyskytují.“⁴⁷ Literární text, na rozdíl třeba od zákonů, nikdy takové stavy věcí nedokáže vytvořit – proto je literatura označovaná jako fikce. Jestliže literární text neprodukuje žádné předměty, získává svou skutečnost až tím, že čtenář spolurealizuje reakce nabízené v textu. Literární text nelze tedy ztotožňovat s reálnými předměty ani se zkušeností čtenáře což způsobuje jistou „míru nedourčenosti.“ Podobně smýšlí i Chvatík, podle něhož umělecký znak neodkazuje přímo k nějaké empirické realitě, ale to, co popisuje, si sám vytváří. Umělecké znaky mají ale také svůj denotát, protože odkazují k širším souvislostem společenské reality a označují obecnější vztah ke světu.⁴⁸

Také Jonathan Culler odkazuje na to, že literární texty vytvářejí stav věcí, k němuž odkazují (postavy a jejich jednání, ideje a pojmy, které rozvíjejí). Význam performativního textu tak podle něj není určen intencí autora. Literární výpověď tedy nemůže být pravdivá či nepravdivá, ale zdařilá či nezdařilá. To, zda je literární výpověď zdařilá, se podle Cullera může odvíjet od souladu, či nesouladu s tím, oč se kritici zajímají, nebo ze vztahu ke konvenci žánru. „Literární skladba je zdařilá pouze tehdy, když se v plné míře stává literaturou, je-li publikována, čtena a přijímána jako literární dílo“⁴⁹

Zcela odlišný přístup představuje Terry Eagleton, který odmítá definování literatury na základě fikce a imaginativnosti.⁵⁰ Kriticky nahlíží i na formalistické pojetí literatury, jako zvláštního způsobu zacházení s jazykem. Eagleton je přesvědčený o tom, že v podstatě jakýkoli text můžeme číst jako ozvláštňený. Odmítá existenci nějakého souboru inherentních charakteristik, který by byl vlastní literatuře. Záleží podle něj na způsobu čtení – na jakou rovinu textu se čtenář zaměří. „Žádná esence literatury neexistuje.“⁵¹ Dále konstatuje, že neexistuje nic takového jako literární dílo či tradice, které by byly hodnotné samy o sobě. Podle Eagletona však lidé nevnímají některé texty jako literaturu jen na základě nahodilosti, libosti, či rozmaru, ale sdílejí navyklé

⁴⁶ AUSTIN, John Langshaw: *Jak udělat něco slovy*. Filosofie, Praha 2000.

⁴⁷ ISER, Wolfgang: *Apelová struktura textů*. In SEDMIDUBSKÝ, Miloš – ČERVENKA, Miroslav – VÍZDALOVÁ, Ivana (sest.): *Čtenář jako výzva*, str. 42. Host, Brno 2001.

⁴⁸ Srovnej: CHVATÍK, Květoslav: *Strukturální estetika*, str. 127. Host, Brno 2001.

⁴⁹ CULLER, Jonathan: *Krátký úvod do literární teorie*, str. 108. Host, Brno 2002.

⁵⁰ Srovnej: EAGLETON, Terry: *Úvod do literární teorie*, str. 13. Triáda, Praha 2005.

⁵¹ EAGLETON, Terry: *Úvod do literární teorie*, str. 23. Triáda, Praha 2005.

způsoby vnímání a interpretace. Hodnoty máme zakořeněny hluboko v myšlenkových strukturách a naše hodnotové soudy jsou propojeny se společenskými ideologiemi.

Jonathan Culler také zpochybňuje vydělování textů umělecké literatury od ostatních na základě literárnosti.⁵² Apeluje na to, že znaky literárnosti, najdeme i v „neliterárních diskurzech“. Představuje pět základních charakteristik, které teoretikové připisují literatuře: 1) „**aktualizace**“ **jazyka** – zde namítá, že čtenáři si všímají organizace jazyka až právě na základě konvence, tedy pokud vědí, že dílo patří do literatury; 2) **integrace jazyka** – v literatuře však podle něho budeme spíše hledat a využívat vztahy mezi formou a významem či tématem a gramatikou a snažit se o pochopení toho, jak každý prvek přispívá k celkovému účinku; 3) **fikce** – vyjímá jazyk z jiných kontextů a nechává souvislost s reálným světem otevřenou pro mnoho různých interpretací – podle něj jde zde však především o kontext sdělení; 4) **estetický objekt** – nepřihlíží ke komunikačním funkcím, ale vyžaduje od čtenáře, aby se zamýšlel nad vzájemným vztahem formy a obsahu. Cílem nemá být žádný vnější účel, ale libost samotná. Vzbuzování libosti je zde určeno právě estetickou kvalitou, kterou Culler nazývá „vypravovatelnost“ příběhu. 5) **intertextový a sebereflexivní konstrukt** – „Intertextualita a sebereflexivnost literatury není v konečném důsledku určujícím rysem, nýbrž aktualizací aspektů užívání jazyka a otázek týkajících se reprezentace, jak je možno pozorovat i jinde.“⁵³ – Těchto pět charakteristik Culler označuje jako funkce, které jazyku připisujeme tím, že ho pojmáme jako literaturu.⁵⁴ Na základě přesvědčení, že tyto rysy můžeme nalézt i jinde, pak vyvozuje, že naše vnímání je dáno tzv. rámcem literatury, který nám říká, jak máme ten který text číst. Culler tak upozorňuje na to, že nemůžeme přesně určit, nakolik tvoří literární dílo jeho vlastnosti a nakolik literární kontext.⁵⁵

S Eagletonovým a Cullerovým „kulturálním“ vymezením literatury souvisí i Jaussovo pojetí produktivní funkce literatury, která literatuře umožňuje vstupovat do horizontu

⁵² Jak známo tento pojem zavedli ruští formalisté a představoval pro ně vlastní předmět teorie literatury.

⁵³ CULLER, Jonathan: *Krátký úvod do literární teorie*, str. 43. Host, Brno 2002.

⁵⁴ Srovnej: tamtéž.

⁵⁵ K tomu se vyjadřuje ve své recenzi Jan Schneider: „A tak Culler literaturu definuje i nedefinuje, proti pozitivním shrnujícím závěrům vždy klade nějaké ale, vždy nachází nějaký dekonstruující moment, který brání problém jednoznačně uzavřít.“ SCHNEIDER, Jan: Brána teorie otevřená, kdo do ní vejde. *Aluze*. 2003, 1, str. 164–168.

očekávání životní praxe čtenářů, formovat obrazy rozumění světu a tím působit na sociální jednání lidí. Sociální aspekt literatury zmiňuje i Jan Mukařovský, estetické funkci přiznává schopnost vytrhávat nás z jednostranných účelových postojů, odhalovat člověku mnohostrannost a různorodost reality. Existenciální postoj zastává Umberto Eco, který v podstatě tvrdí, že vyprávění vychovává člověka k tomu, aby byl svobodnější a aby dokázal přijmout osud a smrt. Eco s jistou nadsázkou píše: „Věřím, že tato výchova k osudu a ke smrti je jednou z hlavních funkcí literatury. Možná existují i další, ale zrovna mě nenapadají.“⁵⁶

Specifika umělecké literatury

V této kapitole jsem si ověřila, že neexistuje určitý a jedinečný postup, jehož aplikace by automaticky vytvořila estetickou zkušenost. Můžeme však pojmenovat rysy, které se podílejí na estetickém působení textu. V rovině vyjadřovacích prostředků je to především aktualizace jazyka, jeho figuralita, subjektivita a expresivita. Pro umělecké texty je charakteristická také integrace jazyka ve smyslu specifické organizace v estetickou strukturu. Estetická funkce, která podmiňuje sebereflexivnost literatury, má zastávat podle mnohých teoretiků dominantní postavení ve vztahu k ostatním komunikačním funkcím. Texty umělecké literatury by neměly být psány za nějakým vnějším účelem, podstatou je samotná libost. Jako rys, zásadně odlišující beletrii od ostatních jazykových projevů, se uvádí specifický vztah k realitě, vytváření fikčních světů. Charakteristické jsou také odkazy na předcházející diskurzy – jak intertext a aluze na jiné texty, tak vztah k žánrovým konvencím. S tím souvisí i koncept čtenářského očekávání a otevřenosti literárního textu. Významy literárních děl jsou charakterizovány jako mnohoznačné, jejich ustanovení nezávisí pouze na autorském subjektu, ale i na čtenářské recepci. Při hodnocení postavení uměleckého díla je stěžejní také kontext sdělení, využití média a zasazení do literárního rámce.

⁵⁶ ECO, Umberto: *O literatuře*, str. 19. Argo, Praha 2004.

Rysy umělecké literatury v esejích

Z předchozí kapitoly vyplývá, že neexistuje takový literární postup, jehož aplikace by automaticky vytvořila estetickou zkušenost. Podobný postoj zaujímá vedle literární teorie i stylistika: „Vymezování charakteristických rysů literatury je obtížné pro její mnohotvárnost.“⁹⁹ Samotná mnohost vyjádření je v uměleckých textech podle Krčmové estetizujícím činitelem. To však znamená, že estetický prožitek může přinášet i text, který je záměrně prostý formálních znaků uměleckosti. Přesto jsem však dospěla k několika rysům, které jsou považovány za určitá specifika umělecké literatury. V této části se pokusím se nalézt jejich uplatnění, jak v žánru eseje, tak v konkrétních textech Václava Cílka.

Nejprve na tomto místě velmi stručně představím obě knihy, kterými se budu zabývat. Jejich podrobnější analýza bude následovně postupovat podle sledovaných znaků umělecké literatury.

Kniha *Krajiny vnitřní a vnější* je rozdělena do dvou částí, z nichž každá obsahuje osm kapitol. Eseje první části pojednávají o krajinách vnějších, fyzických. Cílek se zabývá problémy, které dnešní krajina má, budoucností měst, ukradením horizontu či paměti krajiny. S druhou částí ji spojuje vložený Rozhovor o české krajině a hip hopu. Druhá část knihy pojednává o krajinách vnitřních, tedy o různých podobách otisku přírody v člověku. Ve druhém vydání z roku 2005 nalezneme také kapitolu dodatků s názvem Právo na krajinu. Na závěr Václav Cílek provádí čtenáře literaturou, kterou v této oblasti myšlení považuje za nejdůležitější, představuje Hanu Rysovou, která text doplnila svými fotografiemi, a rovněž sebe jako autora.

Makom, kniha míst zahrnuje čtyřicet jedna esejů rozdělených do čtyř částí. První část Místa, krajiny a návraty se váže k reálným místům (Kuks, Kladno,...) a představuje příběhy, které se k nim pojí. Již v názvu druhé části – Zeitgeist: porozumět době, světu a medvědům – naznačuje, že obsahuje texty, v nichž se autor snaží dojít k určitému porozumění událostem a jevům, které se ve světě dějí. Ve třetím oddílu Bohové, Buddhové a trpaslíci: „...se dotýkáme nitky nejjemnější – vztahu k něčemu, co nás

⁹⁹ ČECHOVÁ, Marie [et al.]: *Současná česká stylistika*, str. 298. ISV, Praha 2003.

přesahuje.¹⁰⁰ A ve čtvrté části s názvem *Poslední divočina*, která je opět součástí až druhého vydání, se autor vrací zpět k reálným místům. Ve srovnání s minulou knihou se v *Makomu* neobrací tolik do krajiny přírody, ale do krajiny města. Cílek zde méně využívá svých znalostí geologie, ale zajímá se víc o historii a současnost kultury i společnosti.

Rys první – ozvláštnění jazyka – aktualizace formy

Základem formalistického pohledu na text je odhalování toho, v čem se liší jazyk textu, který označujeme jako literární, od neliterárního. Jako distinktivní prvek bývá uváděna přítomnost rétorických figur, obrazných pojmenování. Dochází ke zdůraznění fonetických, morfologických, etymologických, stylistických a sémantických vlastností slova.

Podle Encyklopedie literárních žánrů „...styl eseje je vědomě estetizován. [...] Využívá relativně bohatý slovník i figury a tropy posilující plastičnost výrazu (příměr, metafora, paradox, antiteze, hyperbola, enumerace, paralelismus, ironie), k frekventovaným prostředkům patří aforismus (esej lze s nadsázkou definovat jako aforismus rozvitý a znásobený), bonmot, příklad „ze života“ (casus exemplum), příležitostná definice.“¹⁰¹ Omezuje se tu odborná terminologie a preferuje se volnější kompozice. Osvaldová uvádí, že esej využívá celé palety jazykových prostředků.¹⁰²

Jazyk

Přestože byl koncept ozvláštněného jazyka již mnohokrát označen za překonaný, i sám Cílek, když píše o svém psaní, zdůrazňuje význam jazyka. V eseji *Výchozí situaci* se dočteme: „Mám-li psát o eseji, pak je mi líto, ale budu muset psát o sobě, i když se tomu normálně vyhýbám. Je mi čtrnáct patnáct let, maminka pracuje jako redaktor v pozdějším nakladatelství Academia. Doma koriguje rukopisy a neustále se mně ptá:

¹⁰⁰ CÍLEK, Václav: *Makom, kniha míst*, str. 8. Dokořán. Praha 2007.

¹⁰¹ MOCNÁ, Dagmar – PETERKA, Josef: *Encyklopedie literárních žánrů*, str. 176. Paseka, Praha, Litomyšl 2004.

¹⁰² Srovnej: OSVALDOVÁ – KOPÁČ (ed.): *Pokusy a dobrodružství: poznámky k eseji*, str. 6. Karolinum, Praha 2008.

„Jak bys to řekl?“ Vyrůstám s jazykem a hledám synonyma.“¹⁰³ Je zřejmé, že Cílek práci s jazykem důsledně promýšlí, bojovat se slovy se podle svých slov začal učit při četbě Orwellových esejů.

Nemá smysl předvádět na tomto místě podrobný rozbor figur a tropů, Cílkův styl je založen na něčem jiném. A to něco jiného je obtížně pojmenovatelné. Jiří Trávníček ve své recenzi¹⁰⁴ píše, že je to „čtivé“, a že Cílek „umí podmanivě psát“. Především v druhé knize nalezneme lyrizaci, obrazná pojmenování a eufemismy i u pasáží, které se váží k nějaké konkrétní realitě, což vytváří zajímavý kontrast: „Horníci neustále pracují v nebezpečí smrti v útrokách matky Země a jsou závislí na vůli boží či alespoň na dobrém štěstí (Gut Glück – od toho název kutnohorského a jílovského kopce Kuklík) propůjčeném nadzemskými bytostmi. Hornická zbožnost je směsí opravdové pokory před přírodními silami, které v každodenním styku převyšují člověka, strachu ze smrti, pověr a znalostí skal, vod a rostlin. Ale cítíme z nich samotnou moc Země – hlubokost šachet, kovovou krev cirkulující v žilách živých bytostí, zakořeněnost věcí.“¹⁰⁵ Cílek přiznává, že si dává záležet na originalitě svých obrazů. Vzpomíná na to, jak mu v mládí jeden píšící dobrodruh řekl: „Když v článku použiješ dvě klišé, tak celý ten útvar spolehlivě odkráčí do prdele.“¹⁰⁶ A tak jsou některé jeho metafory opravdu silným čtenářským zážitkem. Za všechny vybírám tuto: „Čas zbídačený pokrokem se již nekroučí jako břečťan kolem osy života, ani nevystupuje někam vzhůru jako spirálovitý sloup barokního oltáře. Ztratil strukturu, víc se podobá hranatým krabicím se superzbožím zaváženým do velkoskladů nějakého hyperobchodu.“¹⁰⁷ Co se týče slohových postupů, autor kombinuje postup vyprávěcí, když popisuje své zážitky s krajinou a lidmi, popisný, když předává, co viděl, a výkladový, když se snaží vysvětlit, jak pochopil fungování některých jevů.

¹⁰³ CÍLEK, Václav: Výchozí situace, s. 30. In OSVALDOVÁ – KOPÁČ (ed.): Pokusy a dobrodružství: poznámky k eseji. Karolinum, Praha 2008.

¹⁰⁴ Srovnej: TRÁVNÍČEK, Jiří: Čas je způsob místa. *Host*. 2005, 5, s. 9–10.

¹⁰⁵ CÍLEK, Václav: Makom, kniha míst, str. 18. Dokořán. Praha 2007.

¹⁰⁶ CÍLEK, Václav: Výchozí situace, s. 30. In OSVALDOVÁ – KOPÁČ (ed.): Pokusy a dobrodružství: poznámky k eseji. Karolinum, Praha 2008.

¹⁰⁷ CÍLEK, Václav: Makom, kniha míst, str. 25. Dokořán. Praha 2007.

Slova

Už samotné názvy obou knih jsou ve své podstatě literární. Nejsou totiž jednoznačné, vyžadují vysvětlení na dalších stranách uvnitř knih. Název první knihy *Krajiny vnitřní a vnější* odkazuje k anglickému básníku 19. století Gerardu Manley Hopkinsovi, který začal používat slovo „inscape“, jakožto výraz pro vnitřní krajinu, v protikladu k vnější krajině – „landscape“.¹⁰⁸ To, jak na sebe tyto krajiny navzájem nutně působí, je předmětem Cílkových úvah. Název *Makom* má původ v hebrejštině, kde znamená místo, podle Cílka však spíše místo v srdci. V kabale znamená Makom šesté nebe, kde se vše předurčuje. „Vysoko nad pozemským děním se v šestém nebi vytvářejí semena událostí, jež teprve časem dozrají dole na zemi. Proto lidé pozorují různá zatmění, bouře a divné mraky a nechávají se zneklidňovat kometami. Uprostřed šestého nebe je temná propast Daat Berija, z níž vychází hlas, jenž dává poznání,“ osvětluje autor v předmluvě.¹⁰⁹

Autorova obliba v neobvyklých slovech, pojmech s mystickými významy, nekončí jen u názvů jeho knih, ale ukazuje se napříč texty. Mezi zásadní pojmy druhé části *Krajiny* patří ANAON – slovo, které si Cílek vypůjčil z Bretagne a které označuje jev splývání duší mrtvých básníků, hrdinů a světců vytvářející tak dynamický genius loci. Pohrává si však i se slovy obyčejnými, jejich stavbou a významy. Kupříkladu slovo plán má podle něj jeden etymologický háček, který neuvádí ani Machkův etymologický slovník, a to společný základ se slovem planý. Cílek uvažuje nad významy slov v cizích jazycích. V jednom ze svých esejí přemýšlí nad rozdílem mezi slovy fun a joy, tedy mezi zábavou a radostí. „U padesátiletého člověka poznáte, jestli hledal fun nebo joy. V mládí se potřebujete vyřádit, ale jak budete stárnout, objeví se potřeba radosti.“¹¹⁰ Angličtina podle něj ten významový rozdíl rozkrývá lépe.

Motivy

Jak jsem již naznačila, jeho tematický záběr je velmi široký. Přes geologické podloží české krajiny, rekultivaci starých lomů či středočeskou krajinu se dostává k otázkám

¹⁰⁸ CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 5. Dokořán. Praha 2005.

¹⁰⁹ CÍLEK, Václav: *Makom, kniha míst*, str. 7. Dokořán. Praha 2007.

¹¹⁰ CÍLEK, Václav: *Makom, kniha míst*, str. 29. Dokořán. Praha 2007.

umění a duchovna. Originálním způsobem však záležitosti duchovní vztahuje k vědě: „Moderní umění se podobá moderní vědě – obě disciplíny poznávají svět, ale činí tak přechasto pyšným a přezíravým způsobem, který je laikům (a části odborníků) nesrozumitelný. Víc jak polovina vědeckých prací není nikde citována a je neurčitelná, dosti značná část moderního umění je „zbytečná“.¹¹¹ Mezi motivy jeho textů patří jak barokní kostelíky, tak třeba fenomén internetu, který je v jeho pojetí „...něco jako instantní mystika“¹¹² Jeho úhel pohledu je tak široký, že ve svých textech nahlíží na fenomén hippies, kladenské hutě, či postavení ruských malířů v Praze. A přesto to celé drží pohromadě. Všechny ty zdánlivě nesourodé skutečnosti propojuje Cílek leitmotivem, který je zároveň hlavním tématem jeho myšlenek.

Jak v první tak v druhé knize je tímto stěžejním tématem místo. K němu se pojí čas, který je způsobem jak místo vytvářet (a taky naopak).¹¹³ Proměna míst a jejich vliv na prožívání času, to je vztah lidí a krajiny. Největší význam přikládá Cílek krajině, kde jsme doma. Prožitek krajiny je pro něj duchovní záležitostí. A za takovou zkušeností podle něj nemusíme jezdit na světově proslulá poutní místa. „V létě mi odjela žena na svou velkou životní cestu do Ladákh, a srovnám-li její zážitky z tibetských klášterů s mými z Bechyně, tak příští léto asi zase vyrazím do jižních Čech.“¹¹⁴ Podle něj lidé prožívají to nejlepší v životě v místě, kde cítí kořeny, v místním lese, u řeky nebo u rybníka. „Právo na krajinu a přírodu je kupodivu něco bližšího a přirozenějšího než právo cestovat do cizích zemí. Jak velký by nastal poprask, kdyby některá z evropských zemí zakázala svým občanům cestovat třeba do Asie či Afriky, ale s jakým klidem přicházíme o právo projít se kolem řeky. Zkuste si to třeba na Berounce nebo na dolní Sázavě! Je to složitější a možná i nebezpečnější než cesta do Lhasy či Káthmándú.“¹¹⁵

Jedinečnost

Originalitu, s jakou píše o obecně známých fenoménech, ukáži na úryvku, kde uvažuje o spiritualitě v Čechách. To, že se mnoho lidí považuje za věřící, přestože se nehlásí k žádné církvi, zpracovává jedinečným způsobem: „Konfuciáni rozlišují mezi malými

¹¹¹ CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 191. Dokořán. Praha 2005.

¹¹² CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 137. Dokořán. Praha 2005.

¹¹³ CÍLEK, Václav: *Makom, kniha míst*, str. 156. Dokořán. Praha 2007.

¹¹⁴ CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 193. Dokořán. Praha 2005.

vztahy – to jsou vztahy k rodině či panovníkovi – a velkým vztahem, který se odehrává mezi člověkem a nebem. Západní civilizace naplnila „velký vztah“ konceptem boha, a to dokonce žárlivého boha. Ale dnes to nějak přestává stačit. Nejenom v Číně, ale také u nás věří víc jak polovina populace v něco, co člověka přesahuje a co se vesměs nekryje s bohem z katechismu. Jako bychom nově vytvářeli a doplňovali ten neurčitý velký vztah, ve kterém se najednou ocitá něco z Boha, bohů, lesu a Star Treku. Kde se mísí gregoriánský chorál, zpěv velryb i zvláštní způsob, jakým myslí bobr. Prožíváme-li tento velký vztah, neptáme se na něj. Nemáme potřebu jej beze zbytku pochopit, ale snažíme se jej udržet, prohloubit, kultivovat a nějak mu zůstat věrný.“¹¹⁶ Originalita zde podle mě spočívá především v neobvyklém spojování motivů a provázání faktů s intuicí. Jedinečnost autorových stylových i tematických aktualizací zmiňuje ve své recenzi i Jan Linka: „Nahlížet na zdánlivě banální jevy jinak, vracet zapadlým faktům podíl na velkém kosmickém a zároveň nejvlastněji lidském dramatu, to je výslednice mnohavektorového směřování Cílkových iniciativ. A tak i když schopnost metaforického pojmenování byla z vědy vypuzena jako nepřípustný žurnalismus, Cílek pracuje právě s nečekanými spojeními, jejichž cílem je ozřejmit zdánlivě odepsané, navracet smyslově vyčerpaným skutečnostem jejich význam pro dnešního člověka.“¹¹⁷

Rys druhý – subjektivita jazyka, expresivita vyjádření

Pro literární projev je typická naprostá svoboda jazyka. Subjektivitu vyjadřování uvádí jako rys uměleckého sdělení většina teoretiků. Psaní tzv. ich-formou je považováno za znak moderní prózy. Pro esej je však subjektivita jazyka to, co jej odlišuje od vědeckého textu, který se naopak snaží o celkovou objektivitu. „Subjektivnost a expresivnost patří ke stálým znakům tohoto žánru.“¹¹⁸ Podle Encyklopedie literárních žánrů je esej formou uvolněnou, umožňující sebevyjádření, která často obsahuje prvek svědectví, vyznání, vize, životního či uměleckého programu.¹¹⁹

Přestože je pro esej typická právě ich-forma, Cílek ke svému psaní využívá všech osob singuláru. Někdy vypráví v neutrální třetí osobě, jindy využívá charakteru osobní

¹¹⁵ CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 246. Dokořán. Praha 2005.

¹¹⁶ CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 137. Dokořán. Praha 2005.

¹¹⁷ LINKA, Jan: Cílkových pokusů díl druhý aneb Pokus o Cílka [online]. *Souvislosti*. 2005, 1. Dostupné z [www <http://www.souvislosti.cz/clanek.php?id=271>](http://www.souvislosti.cz/clanek.php?id=271).

¹¹⁸ PAVERA, Libor – VŠETIČKA, František: *Lexikon literárních pojmů*, str. 103. Olomouc 2002.

výpovědi první osoby, jindy útočí na čtenáře kontaktní du-formou. Užívá rovněž první osoby plurálu, a to podle Jana Linky nikoli jako tzv. vědeckého plurálu, ale jako „...vyjádření kolektivity, názoru či jednání skutečné, časem a místem podmíněné skupiny lidí, v níž se rozpouští individuální náhled na dění.“¹²⁰ To je podle Linky jeden ze styčných bodů, které mají Cílkovy texty s moderní prózou.

Postoj

Znakem expresivity je také otevřené vyjádření autorského postoje. V eseji se autorský subjekt „...prezentuje zejména jako nezávislý myslitel, vzdělanec, hloubavý amatér, tolerantní komentátor, umělec, vášnivý vyznavač nebo názorový kacíf...“¹²¹

Trávníček píše, že Cílkova pozice je „přemýšlivě kritická“. Z jeho textů je znát, že mnoho věcí, o kterých píše, mu není blízkých, nestaví se k nim však proto a priori negativisticky. Podle Trávníčka je patrný jistý posun od autorského postoje, kdy v prvním oddíle Krajín vystupuje jako geolog s přesahem, později se však přetváří do „krajinného mystika“. „Václav Cílek nám poněkud zguruovatěl a znewageovatěl.“¹²² To je myslím poněkud krátkozraké vzhledem k tomu, že se toto tvrzení zakládá především na tématice textů. To, že Cílek od konkrétních krajinných jevů přechází k záležitostem kulturním a duchovním, je podstatou jeho knih. Koneckonců to naznačuje už jejich názvy. Kdyby se striktně držel své profesní oblasti, pravděpodobně bychom jeho knihy nepovažovali za literaturu.

Intimita

Další vrstvou subjektivity, kterou můžeme číst v Cílkových esejích, jsou samotná témata některých textů. Autor předkládá čtenáři své hluboké intimní prožitky a nejskrytější pocity při popisu meditativních cvičení, které prováděl v rámci workshopu Bohemia Rosa. V těchto pasážích, které mají charakter deníkových záznamů, nabízí

¹¹⁹ MOCNÁ, Dagmar – PETERKA, Josef: *Encyklopedie literárních žánrů*, str. 176. Paseka, Praha, Litomyšl 2004.

¹²⁰ LINKA, Jan: Cílkových pokusů díl druhý aneb Pokus o Cílka [online]. *Souvislosti*. 2005, 1. Dostupné z [www <http://www.souvislosti.cz/clanek.php?id=271>](http://www.souvislosti.cz/clanek.php?id=271).

¹²¹ MOCNÁ, Dagmar – PETERKA, Josef: *Encyklopedie literárních žánrů*. Paseka, Praha, Litomyšl 2004.

¹²² TRÁVNÍČEK, Jiří: Čas je způsob místa. *Host*. 2005, 5, s. 10.

čtenářům ke sdílení své obavy i optimistickou energii. Na jiných místech odhaluje čtenáři drobné detaily své každodennosti: „Od té doby, co mám elektronickou poštu, úřaduji déle. Dostávám víc dopisů a pozvánek. Mísí se mi víc svět soukromých vztahů a úředních přípisů. V práci si vyřizuji tolik soukromých vztahů, že doma pak sedím nad ležstvy. Hranice soukromé a veřejné sféry jsou čím dál propustnější. Pracuji nepřetržitě a mezitím občas žiju.“¹²³ Na osobních příkladech tak popisuje fenomény, které se dotýkají i ostatních, zde třeba proměňování času.

Rys třetí – organizovaná estetická struktura

Vědomá organizace prvků do struktury je znakem, který odlišuje literaturu například od běžných promluv. Ve struktuře literárního díla jsou přítomné estetické hodnoty, které v něm vytvářejí specifickou harmonii.

Strukturace

Podle *Současné české stylistiky* se estetično promítá v celé výstavbě textu – od jazykových prvků, tématu až po vnější úpravu. Všechny tyto složky, i když samy neunesou estetickou informaci, jsou hodnoceny jako součást nové estetické informace. Na základě toho bychom mohli tvrdit, že pokud Cílkovy texty čteme jako literaturu, stávají se součástí umělecké struktury i odborné informace, například o geodiverzitě české krajiny. To souzní s Cílovým pojetím krajiny jako „obrazu lidí, kteří ji obývají“. Jeho texty vyznívají tak, že vše chápe jako jeden celek a to, co se zdá být na první pohled nezvratitelným vědeckým faktem, je v přímé souvislosti i s tím, co je vědeckým jazykem neuchopitelné, metafyzickým.¹²⁴

Pojetí literárního díla jako estetické struktury je pro Cílkovy knihy příznačné ještě z prozaičtějšího důvodu. Obě knihy jsou totiž souhrnem jeho krajinářských esejů, které psal více než dvacet let¹²⁵ pro různé účely, různá periodika, z nichž některé rozhodně nevnímáme jako literární. Některé eseje mají základy v textech publikovaných

¹²³ CÍLEK, Václav: *Makom, kniha míst*, str. 157. Dokořán. Praha 2007.

¹²⁴ ČECHOVÁ, Marie [et al.]: *Současná česká stylistika*, str. 296. ISV, Praha 2003.

v časopisech Vesmír, Minerál či Ochrana přírody. Jiné psal Cílek pro týdeník Respekt, Proglas či Analogon aj.¹²⁶ Tím, že tyto texty zařadil do knih, které nečteme jako odborné pojednání, ocitly se v kontextu textů otevřenějších literárnějších, samy se tímto „literarizují“. Vše se spojuje v jeden příběh. Čtenář rozumí, že autor potřebuje projít reálnými a odbornými základy proto, aby na nich mohl budovat příběhy a metafyzické úvahy. „I přes rozmanitost témat mám stejně jako někteří jiní autoři pocit, že se jedná o jednu postupně psanou knihu,“¹²⁷ píše Cílek v ediční poznámce *Krajiny vnitřních a vnějších*. Podobný celek tvoří i kniha Makom. Karla Stibral v recenzi na tuto knihu píše o jednotě „...vpravdě barokní a postmoderní – texty se vinou v bohatých zákrutách a mění překvapivě i hravě směr, mísí žánry i běžné roviny nazírání.“¹²⁸

Dominance estetické funkce

V předchozím bodu jsme již zmínili estetickou funkci jako konstituční prvek uměleckého díla. Podle některých přístupů je v literatuře nutné její dominantní postavení. Záměrem literatury nemá být přesvědčení čtenáře k nějakému postoji či jednání, ale vzbuzení libosti a prožívání uměleckosti textu. Umělecký text by neměl své vnímatele ovlivnit přímo, ale podílet se na pomalém formování čtenářova náhledu na svět. Tedy lépe snad slovy Umberta Eca¹²⁹ můžeme říci, že vyprávění vychovává člověka k tomu, aby byl svobodnější, a aby dokázal přijmout osud a smrt.

Autorský záměr

Jestliže je literární dílo charakteristické svým odklonem od mimoestetických funkcí, měli bychom reflektovat autorův záměr. Podle Barbory Osvaldové jsou eseje psány s estetickým záměrem, zároveň mají však vyjadřovat autorův subjektivní vztah k aktuálním otázkám.¹³⁰ Autorský záměr nám Václav Cílek naznačuje v úvodu obou knih: „Hlavním motivem této knihy je nutnost chránit krajinu kvůli ní samé, kvůli

¹²⁵ V *Krajinách* uvádí poslední desetiletí, v *Makomu* léta 1984–2007

¹²⁶ Viz ediční poznámky (CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 256–258. Dokořán. Praha 2005.)

¹²⁷ CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 256. Dokořán. Praha 2005.

¹²⁸ STIBRAL, Karel: Místa na mapě i v srdci. *EkoList*. 4/2005.

¹²⁹ I když podle Cílka citováním Eca či Foucaulta prozradím svou nevzdělanost.

¹³⁰ Srovnej: OSVALDOVÁ – KOPÁČ (ed.): *Pokusy a dobrodružství: poznámky k eseji*, str. 6. Karolinum, Praha 2008.

živlům, skalám, vodám a životu; ale také kvůli sobě a vlastní duši.“¹³¹ Krajiny vnitřní a vnější se podle autora snaží ukázat, že „...jsme také to, kde žijeme; že existuje souvislost mezi naším vnitřním světem a okolní krajinou a že jedno může zlepšovat nebo zhoršovat to druhé.“¹³² Kniha míst na toto pojetí navazuje. Dostáváme se zde k otázce angažovanosti autora, která je považována spíše za příznak publicisty než literáta. Cílek se přiznává k tomu, že svými texty někam cílí, k ochraně přírody, k tomu, aby si lidé uvědomili hodnotu krajiny. Tvrdí, že poznání není důležité samo o sobě, ale mělo by být k něčemu dobré. Proto se snaží o psaní angažované, které má nějaký užitek. To tedy příliš neodpovídá definici estetického subjektu, jehož cílem je především vzbudit libost a ne naplnění nějakého vnějšího účelu. Na druhou stranu právě otevřenost Cílkových textů, kterou se budeme zabývat podrobněji dále, netlačí čtenáře k určitému jednání, spíše mu otevírá možné pohledy na svět, na základě kterých se pak může rozhodovat svobodněji. „Někde až meditační charakter Cílkových textů dovede čtenáře k podobným úvahám, ke klidnému zamyšlení se nad tím, kdo jsme, kde a jak žijeme, a proč vlastně,“ píše ve své recenzi Rita Kindlerová¹³³. A právě to je, myslím, smyslem Cílkových textů.

Rys pátý – fikčnost

V literatuře hraje hlavní roli imaginativní povaha jejích předmětů. Fikce vyjímá jazyk z jiných kontextů a ponechává tak souvislost s reálným světem otevřenou pro různé interpretace. Esej má však „poznávací účel“ a na rozdíl od fiktivní prózy si tak eseje „nárokují platnost v aktuálním světě a podléhají pravdivostnímu hodnocení.“¹³⁴ Některé teorie ovšem zpochybňují i samotnou představu, že prostřednictvím psaní je možné popsat skutečnost. Je zřejmé, že žádný text nemůže stoprocentně postihnout objektivní realitu, nicméně zde budeme vycházet z faktu, že eseje Václava Cílka se ke skutečnosti vztahují.

Předměty jeho textů jsou brány z reálného světa. Jeho záběr je ovšem velmi široký a tak kromě hmatatelných míst a osob předkládá čtenářům také příběhy, historie, báje a své

¹³¹ CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 6. Dokořán. Praha 2005.

¹³² CÍLEK, Václav: *Makom, kniha míst*, str. 8. Dokořán. Praha 2007.

¹³³ KINDLEROVÁ, Rita: Václav Cílek: Krajiny vnitřní a vnější: Recenze. ILiteratura [online]. 16. 9. 2005, 1, [cit. 2010-04-26]. Dostupný z WWW: <<http://iliteratura.cz/clanek.asp?polozkaID=17849>>.

¹³⁴ Srovnej: PAVERA, Libor – VŠETIČKA, František: *Lexikon literárních pojmů*, str. 175. Nakladatelství Olomouc 2002.

vlastní interpretace. Nárok na pravdu si tedy rozhodně nedělá. To je dáno především Cílkovým přístupem k psaní, který se spíše táže, než by tvrdil. „Cílek své krajiny nepopisuje, ale čte je. Je spíše jejich interpretem než analytickým zkoumatelem,“¹³⁵ píše ve své recenzi Trávníček. Václav Cílek má rád symboly a krajina ho inspiruje k imaginaci. V jeho pojetí jsou pověsti a sny, které se k místům pojí, stejně důležité jako jejich geologické podloží. Proto jeho texty stojí na hraně reality a fikce, na hraně, která není ani trochu ostrá.

Situace

Jak autor otevírá k mnohosti interpretací i témata, která se zcela vztahují k reálným faktům, si můžeme ilustrovat na kapitole Co si pamatuje řeka.¹³⁶ Ta je zařazena v oddílu Krajiny vnější, tudíž náleží k těm odbornějším textům knih. Tématem kapitoly jsou povodně, konkrétně ty pražské z roku 2002. Už na začátku autor předesílá, že opouští jazyk vědy a mluví sám za sebe.¹³⁷ To značí, že text je původně směřován ke čtenářům, kteří očekávají text odborně fundovaný. Avšak podle Cílka je součástí vědění kromě ověřitelných vědeckých faktů i osobní zkušenost schopná intuitivního vhledu. S citem pro věc by podle něj měli pracovat nejen ekonomové a lékaři, ale právě i odborníci na jevy přírodní. Vzápětí se přidržuje historických faktů, srovnává historické povodně na území Čech za poslední staletí, dokonce předkládá přesnou tabulku s daty a přesnými údaji v centimetrech. Text objektivizuje celými pasážemi studií z konce 19. století. Dotýká se i problematiky přehrad, stavebních základů domů, role evropských institucí aj. Často dokonce i navrhuje možná řešení krizových situací: „Vltavská kaskáda snižuje tření protékajících vod a urychluje tak nástup povodňové vlny. V roce 2002 tím došlo k téměř současné kulminaci vod Vltavy a Berounky. Vypuštěná přehrada by mohla sloužit ke zpomalení nástupu povodně. Z historické analýzy víme, že většina vltavských povodní pochází ze šumavských dešťů, proto by nejlepší suchý poldr představovalo Lipno – je objemné a mohlo by ochránit již Český Krumlov a České Budějovice.“¹³⁸

¹³⁵ TRÁVNÍČEK, Jiří: Čas je způsob místa. *Host*. 2005, 5, s. 9–10.

¹³⁶ CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 49–69. Dokořán. Praha 2005.

¹³⁷ „Myslím si, že na to mám určité právo, protože jsem ještě před moravskou povodní roku 1997 upozorňoval na změny hydrologického režimu v Evropě a později jsem věnoval nemálo energie, abych sdělil, proč čekám na velkou povodeň v české kotlině.“ CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 49. Dokořán. Praha 2005.

¹³⁸ CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 58. Dokořán. Praha 2005.

Nebo o několik stran dále: „Situace se dá zjistit úzkou sondou, kopanou z vnější strany budovy až k základům. Pokud v příštích letech čekáme další velkou vodu, je výhodné udělat průzkum základů domu a prohloubit je na stabilním podloží, i když je to nákladné. Já osobně bych nekoupil dům v zátopové oblasti, tedy do úrovně asi 6 m nad normální hladinou řeky, pokud bych se nepřesvědčil, jaké má základy.“¹³⁹ V ukázkách nalezneme odborné výrazy a konkrétní čísla, nepochybně se pohybujeme na hraně odborného textu. Že však za onu hranu nepřepadá, dokazuje jak autorova obliba obrazného pojmenování: „Po velkých povodních let 1997, 2002 a celé řady lokálních krizí však dobře víme, že klimatický extrém už zase číhá někde za bukem a dívá se, jestli jsme připraveni,“¹⁴⁰ tak vložené černobílé fotografie, které svým zaměřením na detail a strukturu podporují určitou meditativní polohu textu. Jejich estetické působení je umocněno i popisky. Kupříkladu pod fotografií starého okna s bílou mříží, na které se zachytily nánosy odpadků, stojí: „Zachycené igelitové sáčky indikují úroveň povodňové vody a vytvářejí surrealistické asambláže.“¹⁴¹ Nejvíce kapitolu však otevírá její závěrečná část *Metafyzická povodeň*. Zde píše o symbolice puklého zvonu Svatovítské katedrály a zastavení Staroměstského orloje během pražských povodní. Ukazuje, že i u přírodních jevů nemusí být vědecká interpretace tou jedinou. „To, že se zastavil během povodně orloj, mohu číst jako technickou zprávu o výpadku elektrického proudu, anebo mytickým způsobem – konec obvyklého času je blízko. Druhý způsob je mi bližší, ale vím, že v této době si mýty nevyprávějí bardové u obřadních ohňů, ale uzlí je tajemná síť neznámé e-mailové Pavoučí ženy.“¹⁴² Vedle metafyzického pohledu přikládá i jeden ryze lidský, když popisuje příhody svých přátel, na nichž zobecňuje chování lidí v krizových situacích: „Příběhy, žerty změny životních postojů, ale taky deprese, beznadějí a závist ke šťastnějšímu sousedovi. Někde voda omývá, jinde usazuje kal.“ Tak Václav Cílek dává konkrétní přírodní katastrofě s historickým kontextem a přesnými čísly hluboký kulturní rozměr a vkládá ji mezi další velké příběhy, které lidé prožívají.

¹³⁹ CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 60. Dokořán. Praha 2005.

¹⁴⁰ Tamtéž, str. 68.

¹⁴¹ Tamtéž, str. 65.

¹⁴² Tamtéž, str. 68.

Lidé

Pro Cílka je typické, že své texty plní reálnými postavami, jejich příběhy, dopisy, popisy. V obou knihách zmiňuje Miloše Šejna v souvislosti s jeho land-artovým workshopem Bohemia Rosa, kterého se Cílek několikrát zúčastnil. Deníkové záznamy z těchto dnů mají silný vztah k realitě, autor jako by nechtěl dopustit, aby úvahy a cvičení byly zapomenuty. Miloše Šejna vzpomíná několikrát. „Miloš je profesorem Akademie výtvarných umění, ale jinak je nutné považovat jej spíš za jakéhosi krtka či slimáka, který se noří do země, aby s ní splýval. Kdysi kreslil realistické pohledy na krajinu, pak ji začal vnímat jako shluky barev, pak odložil štětec a od té doby kreslí listy šťovíku či bahnem z pískovcových vývěřů. Myslím si o něm, že prostředky naší doby pokračuje ve vnoru do krajiny, tak jak jej znám třeba z lehkých kvašů Navrátilových nebo z máchovských Kosárkových obrazů.“¹⁴³ Přestože víme, že Miloš Šejn je reálná osoba, obraz, jaký nám Cílek nabízí, je velmi subjektivní. Můžeme tedy jen uvažovat, nakolik se Šejn jako postava Cílkových esejů podobá svému denotátu.

Rys šestý – intertextualita

Literatura odkazuje jak k jiným konkrétním textům, tak k souboru určitých vlastností diskurzu. Podle *Encyklopedie literárních žánrů* je intertextualita typickým rysem eseje: „Tato intelektuální, popř. etická dramaticita eseje předpokládá do značné míry kontroverzní intertextové vztahy k vzorovým ukázkám soudobého myšlení či formulacím autorit, někdy manifestní (citáty), jindy spíše latentní (aluze).“¹⁴⁴

Proplétání textem

Václav Cílek velmi často poukazuje na jiné texty. Do svých esejů vkládá citáty, kousky rozhovorů i celé básně. V poznámkách pod textem hojně upozorňuje na další knihy. Přímou v textech vzpomíná zajímavé knihy, které četl, píše o spisovatelích, oživuje staré legendy a mýty. Jeho eseje jsou celé propletené intertexty, které navzájem originálně propojuje. V příběhu Dech kostí a míst¹⁴⁵ na čtyřech stránkách spojuje příběh svatého Vojtěcha s tím, jak ho prezentovaly barokní pověsti, a srovnává ho s hrdinou

¹⁴³ CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 192. Dokořán. Praha 2005.

¹⁴⁴ MOCNÁ, Dagmar – PETERKA, Josef: *Encyklopedie literárních žánrů*, str. 176. Paseka, Praha, Litomyšl 2004.

¹⁴⁵ CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 174–180. Dokořán. Praha 2005.

Kerouacova románu *Na cestě*. Přidává latinský nápis z krabičky s domnělými Vojtěchovými ostatky a připomíná kresby Mikoláše Alše a Řecké pašije Bohuslava Martinů. Když popisuje, jak Zdeněk Neubauer ukládal ostatky svatého Vojtěcha v kapli Jana Nepomuckého, při popisu atmosféry zmíní Tolkienova Pána prstenů i Kavkův Proces. Vzpomíná, jak Václav Havel četl u té příležitosti z Kosmovy kroniky a na závěr přepisuje dlouhý úryvek dopisu od Jana Sokola. Cílek své čtenáře neustále ohromuje svou sečtělostí a schopností analogie. Na jednom místě předkládá verše Jana Skácela, o pár stránek dál cituje Davida Herberta Lawrence. Úryvky poezie, vložené na jakémkoli místě jeho esejů, jim dávají atmosféru a také nové významy. Mezi jeho oblíbené literáty, jejichž verše si často půjčuje do svých esejů, patří Bohuslav Balbín, Josef Hora, Josef Holeček, Richard Weiner, Jack Kerouac, Albert Camus a další. Balbínovy *Rozmanitosti* považuje téměř za povinnou literaturu k pochopení české krajiny, toto literární dílo prožívá až metafyzicky, když si jej s sebou bere na místa, která Balbín popisuje, a sdílí s ním tak v jiném čase společný prostor.¹⁴⁶

Sdílení myšlenek

Beletrii přiznává i ryze poznávací funkci, když svůj esej o ztrátě geodiverzity uvozuje zmínkou, že Karel Václav Rais, Josef Holeček, Karolína Světlá a další představitelé venkovského realismu píše o odstraňování kamenů z polí, přeměně pastvin na ornou půdu či zavážení erozních rýh.¹⁴⁷ V *Krajinách* je vložen úryvek za medailony autorů, toto postavení jim dává význam jakéhosi motta, části charakteristiky jejich osobností, něco s čím se autoři ztotožňují. U Hany Rysové je to verš Theodora Roetkeho: *Probouzím se ke snění a nespěchám s tím. / Cítím svůj osud v tom, čeho se nebojím, / učím se tím, že jdu, kam mám jít. / Václav Cílek si vypůjčil úryvek z Kabíra: V posvátných nádržích není nic jiného než voda, / vím to, plaval jsem v nich. / Všichni bohové zhotovení ze dřeva či slonoviny / nejsou schopni věty. Víam to, plakal jsem před nimi. / Posvátné knihy Východu jsou jen slova, / prošel jsem je kdysi stránku po stránce. / O čem Kabír hovoří, je jenom to, co žil. / Když jsi něčím nežil, není to pravda.*¹⁴⁸

¹⁴⁶ Srovnej: CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 48. Dokořán. Praha 2005.

¹⁴⁷ Srovnej: tamtéž, str. 24.

¹⁴⁸ Tamtéž, str. 268–269.

Intertextualita vs. aparát

Přechodový charakter žánru eseje, oscilace mezi textem uměleckým a vědecky odborným, se v případě knih Václava Cílka projevuje právě v užívání intertextových odkazů. Jak je uvedeno výše, pro esej jsou typické citace a aluze, intertextualita je uváděna jako znak postmoderní literatury. Zároveň je však povinným prvkem vědecky odborného stylu, a to ve formě tzv. aparátu. Z toho vyplývá, že intertext může značit jak styl umělecký, tak odborný, záleží na formě jeho použití. A i zde Cílek stojí někde uprostřed. Jako typický příznak odborného stylu používá poznámky pod čarou. V nich se však oprostřuje od sevřené citační normy. Někdy používá odkazy větné: „Kniha Pouť do vnitrozemí vyšla v Praze v roce 1959.“¹⁴⁹ Jindy si záměrně pohrává s jistou nedbalostí: „Tato kniha volně komentuje čtyři pět knih, pár tiskových zpráv z Fóra 2000 a několik článků z Economistu,“ nebo „...pokud zdroje vůbec dohledám, jedná se zejména o tyto prameny...“¹⁵⁰ Vždy si však dává záležet na tom, aby uvedené knihy byly pro případného čtenáře dohledatelné. Zajímavá je jeho práce s citáty také v tom, že přiznává, že než aby je opisoval přímo ze zdrojů, občas je uvádí tak, jak si je zapamatoval, tudíž je nemůžeme brát za autentické v tradičním chápání. Jsou autentické v tom, že jsou to části jiných textů, tak jak jim Václav Cílek porozuměl. „Myslím, že jsem citoval z eseje Hermana Hesseho Malé radosti. Mám ji zrovna před sebou, ale nepodlehnu pokušení podívat se, co Hesse píše. To se raději spolehnu nikoli na paměť, ale na zapominání, které nás tak milosrdně zbavuje věcí, které nemusíme znát, a na oplátku ponechává směs hloupostí a základních pravidel, jak u koho.“ A tak uvozuje své myšlenky: „Nuže Hesse anebo snad já jsme říkali...“¹⁵¹, jako by naznačoval, že významy jsou důležitější než ten, kdo je vysloví.

Některé z esejů jsou od základu vystavěné na autorově čtenářské zkušenosti. V Eseji o nových lidských bytostech pojmenovává rysy mladé generace podle knihy Douglase Couplanda *Generace X. Vyprávění pro akceleroanou kulturu*. Píše se zde o rozdílnosti čtenářského ohlasu ve Spojených státech a u nás, vkládá citáty i dlouhé úryvky z knihy a její myšlenky konfrontuje s vlastními zkušenostmi, které má s českými a americkými studenty. Příklady toho, jak se mění životní styl, nachází autor i v beletrii: „Na děti jsme

¹⁴⁹ CÍLEK, Václav: *Makom, kniha míst*, str. 128. Dokořán. Praha 2007.

¹⁵⁰ CÍLEK, Václav: *Makom, kniha míst*, str. 152. Dokořán. Praha 2007.

¹⁵¹ CÍLEK, Václav: *Makom, kniha míst*, str. 28. Dokořán. Praha 2007.

méně přísní, ale víc jim zasahujeme do života. Teta Polly v Tomu Sawyerovi sice používala výprasku, ale dovolila Tomovi hodiny se toulat a užívat si dobrodružství.“¹⁵²

Specifickým typem intertextuality jsou různé návody, zásady či postupy, vlastní texty, které Cílek vkládá, kde se mu to hodí. Kupříkladu deset zásad jak zacházet s rozštěpenými či opuštěnými lomy, které shrnul pro ředitele vápenek a cementáren,¹⁵³ nebo Poutníkova pravidla, které skládal dva roky sám pro sebe.¹⁵⁴

Rys sedmý – otevřenost

Důsledkem estetické funkce je významová mnohoznačnost. Význam je sice podmiňován textem, ale ve formě, která dovoluje, aby čtenář význam sám vyprodukoval. Dle Hrabáka¹⁵⁵ má zde klíčový význam žánrové zařazení, které předem sugeruje určité významové kvality, tedy jistý obsah. To chápe jako důležitou vstupní instrukci čtenáři, která napovídá, jak k dílu přistupovat. Tedy žánr „určuje pravidla hry mezi čtenářem a autorem“, a zařazuje dílo do určitého literárního kontextu. Hrabák dále tvrdí, že: „...z hlediska mezi vztahem autora a čtenáře je literární dílo vlastně dialogem, čtenář je vlastně osloven; literární komunikace je jakýsi druh hry, při níž pravidla udává autor.“¹⁵⁶

Co se týče přímo žánru eseje, vzbuzuje očekávání nových myšlenek, pronikavých argumentů a překvapivých souvislostí. Na druhou stranu i esej nárokuje „...širší, avšak zasvěcené publikum. Obrací se především na náročnější čtenáře, jemuž nechybí určitý rozhled, soudnost a subtilní zájem o věc. Čtenáři poskytuje požitky z myšlenkové invence i břitkých hutných formulací.“¹⁵⁷

Otevřenost

Otevřenost Cílkových esejů ve své recenzi pro časopis *Souvislosti* vyzdvihuje Jan Linka. Otevřenost textů je podle něj zajištěna již jejich nedopovězením. Upozorňuje

¹⁵² CÍLEK, Václav: *Makom, kniha míst*, str. 146. Dokořán. Praha 2007.

¹⁵³ CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 90–93. Dokořán. Praha 2005.

¹⁵⁴ Tamtéž, 214–216.

¹⁵⁵ HRABÁK, Josef: *Poetika*, str. 95. Československý spisovatel, Praha 1973.

¹⁵⁶ HRABÁK, Josef: *Poetika*, str. 45. Československý spisovatel, Praha 1973.

¹⁵⁷ MOCNÁ, Dagmar – PETERKA, Josef: *Encyklopedie literárních žánrů*, str. 176. Paseka, Praha, Litomyšl 2004.

také na Cílkův sklon ke glosování blíže neznámých příběhů. „Například příběh Kristiny Ringlové je pouze tajuplně naznačen a v bibliografii je čtenář veden dále, zatímco autor zakončuje výstrahou, od pozitivně naladěného sympatizanta broumovského regionu nečekanou: Vrstva každodenního života zakrývající nějaký konflikt a násilí tu je tenčí než v jiných krajích. Když urazím souseda, nezavdám náhodou příčinu ke třicetileté válce?‘ Glosování nutící k aktivitě, přesah očekávaného.“¹⁵⁸ U Cílkových textů nikdy nenalezneme jasnou pointu. Kladou totiž mnohem více otázek, než na které odpovídají. Argumenty nikterak negradují, autor nechává myšlenky plynout, jak ho napadají. Ve svém eseji o eseji píše, že mu vyhovuje „...nechat je vytrácet se jako jarní náladu na konci května. Soustředí se víc na plynutí atmosféry. Nějaký nápad nebo pointa mi pak přijdou násilné a zbytečné...“¹⁵⁹

Dialog

Podle Linky se texty vstřícně otevírají směrem ke čtenáři: „Cílek touží po interakci, často klade otázky, snaží se být srozumitelný, a pokud užije odborných termínů, zařadí je do takového kontextu, že se stávají srozumitelnými.“¹⁶⁰ Zajímavým prvkem otevřenosti těchto dvou knih je to, že autor nechává čtenáře dotvářet nejen významy při interpretaci, ale i reálný text knihy. V *Krajinách* v kapitole *Imaginativní průvodce zeleného muže* podává mimo jiné seznam míst, kde se tyto ikonografické znaky, zobrazující sílu přírody, nalézají. Přiznává ovšem, že tento seznam není úplný, že řada zelených mužů na českých stavbách na své objevení teprve čeká. V knize *Makom* reaguje na zpětnou vazbu čtenářů, které toto téma zaujalo. „L. Šafařík z Plzně upozornil na jednoho z nejkrásnějších českých zelených mužů v dosti záhadném kostele svatého Mikuláše (1396) v Čečovicích. [...] Vít Erban v dominikánském klášteře v Českých Budějovicích našel barevného, jak říká, naprosto ukázkového“, perfektně zachovalého zeleného muže...“¹⁶¹ A tak na základě čtenářských ohlasů a svých dalších průzkumů seznam aktualizuje a ze čtenářů se tak stávají spoluvůrci. V téže kapitole odkrývá i

¹⁵⁸ LINKA, Jan: Cílkových pokusů díl druhý aneb Pokus o Cílka [online]. *Souvislosti*. 2005, 1. Dostupné z [www <http://www.souvislosti.cz/clanek.php?id=271>](http://www.souvislosti.cz/clanek.php?id=271).

¹⁵⁹ CÍLEK, Václav: *Výchozí situace*. In Osvaldová, Barbora – Kopáč, Radim.(ed.): *Pokusy a dobrodružství: poznámky k eseji*, str. 31. Karolinum, Praha 2008.

¹⁶⁰ LINKA, Jan: Cílkových pokusů díl druhý aneb Pokus o Cílka [online]. *Souvislosti*. 2005, 1. Dostupné z [www <http://www.souvislosti.cz/clanek.php?id=271>](http://www.souvislosti.cz/clanek.php?id=271).

další reminiscence, které se pojí k předcházející knize. „Asi nejzajímavější reakcí na knihu o krajině poskytl Lád'a Moučka, člověk s geometrickými sny, jenž strávil několik let intenzivního života dumáním o číslu 22 a který mi řekl: Václave, tvá kniha se mi líbila, protože má 231 stránek.¹⁶¹ Na otázku, cože je to za číslo, odpověděl, že je to přeci hermetický součet čísel 1 + 2 + 3 atd. až k číslu 21 neboli $21 * 22 : 2 = 231$.¹⁶² Václav Cílek tak ukazuje, že příběhy z *Krajin vnitřních a vnějších* nekončí a on sám se díky jejich čtenářům dozvídá některá pokračování nebo pohledy z jiné strany. Nečiní si tedy žádný majetnický nárok na to, co píše, nýbrž podněcuje ke společnému prožívání, sdílení o obohacování, zkušenosti své i čtenářské.

Žánr

Podle Linky je Cílek „...při podrobnějším pohledu nedůsledný v logickém uspořádání, občas se opakuje, náhled na detaily čtenáře svádí k polemice, vrší páté přes deváté atd. atp. Cílkovy texty jsou (ve srovnání např. s Václavem Jamkem) mnohem více skutečně pokusy než vybroušenými, žánrově vyhraněnými eseji. Cílkem nezastíraná nedokonalost se však stává dalším prostorem pro čtenáře, stává se jeho možností.¹⁶³

Povšimněme si explicitního označení žánru. V ediční poznámce *Krajin vnitřních a vnějších* autor označuje svoje texty za eseje, v knize *Makom* toto žánrové označení nacházíme běžně v podtitulech, které obsahují charakteristickou předložkovou vazbu „esej o...“. Jak píše Linka ve své recenzi: „Pojem eseje, tedy **pokus**, trefně označuje podstatu Cílkových textů. Cílek svoje texty nejprve otestuje publikováním na stránkách různých periodik. Teprve v knižní podobě však získávají pro autora typické přesahy, které by mu žádný editor novin nebo časopisů neumožnil realizovat. Citáty uvozující a ukončující jednotlivé texty, autorské fotografie či fotografie a obrázky od spřízněných či oblíbených výtvarníků a fotografů, vždy s popisky, které mají často samostatnou výpovědní hodnotu a s textem eseje souvisí jen volně, komentovaná, výběrová a nevědecky sestavovaná bibliografie na konci jednotlivých textů a doporučená četba na konci obou knih – zde všude jako by formát knihy a hranice jednotlivých esejů autorovi

¹⁶¹ CÍLEK, Václav: *Makom, kniha míst*, str. 293–294. Dokořán. Praha 2007.

¹⁶² CÍLEK, Václav: *Makom, kniha míst*, str. 294. Dokořán. Praha 2007.

¹⁶³ LINKA, Jan: Cílkových pokusů díl druhý aneb Pokus o Cílka [online]. *Souvislosti*. 2005, 1. Dostupné z [www <http://www.souvislosti.cz/clanek.php?id=271>](http://www.souvislosti.cz/clanek.php?id=271).

nestačily, příliš ho svíraly.¹⁶⁴ Do svých esejů tak Cílek propašovává i žánr vědeckého výkladu, citace rozhovorů, příběhy, etymologické výklady či překlady nejrůznějších textů.

Rys osmý – zasazení do literárního rámce

Zejména poststrukturální přístupy tvrdí, že naše vnímání je dáno tzv. **rámcem literatury**, který nám říká, jak máme ten který text číst. Na hodnocení literárnosti má vliv i způsob, jakým je text publikován, čten a přijímán.

S tím souvisí i využití samotného média. Podle Josefa Hrabáka literární projev usiluje o fixovanost. Toto hledisko ukazuje zájem společnosti některé jazykové projevy uchovat, neboť jsou pro ni z nějakého důvodu důležité. Rozlišujeme různé způsoby a formy fixace. Za maximální fixaci považuje Hrabák vydání tištěné knihy.¹⁶⁵

Současná česká stylistika uvádí, že: „Literárnost textu se signalizuje i vnějškově, úpravou knihy, druhem tisku, ilustracemi, zařazením do určité edice. V české kulturní situaci jsou tyto signály vnímány velmi výrazně, krása vnější úpravy knihy je vnímána jako součást estetické informace do té míry, že levný tisk býval vyhrazen pro knihy oddechové literatury.“¹⁶⁶

Zde se vracíme k tomu, že Cílkovy knihy zahrnují některé již dříve vydané texty. Sám Cílek přiznává, že k vydání knihy přistupuje, když se mu nashromáždí více textů, které mu nevadí číst dvakrát. Některé články jsou doslova převzaty, jiné jsou upraveny, doplněny či od základů přepracovány. Některé texty zveřejňuje v podobné podobě dokonce několikrát, neboť podle něj přispívají k celistvosti knih. Texty, které byly původně publikovány jako odborné články, Cílek oživuje, staví do širšího kulturního kontextu a zpřístupňuje běžnému čtenáři. Eseje, které psal pro nejrůznější periodika, může zúročit ve svých knihách v jejich původní, nezkrácené podobě. O složité genezi svých textů se autor zmiňuje v edičních poznámkách: „Jádro eseje o Slunci bylo psáno pro knihu agentury Koniklec o energii, ale editor Bohuslav Blažek esej poslal ostatním autorům, aby je donutil ke psaní, tím se jej s mým svolením zmocnil Jiří Zemánek do

¹⁶⁴ LINKA, Jan: Cílkových pokusů díl druhý aneb Pokus o Cílka [online]. *Souvislosti*. 2005, 1. Dostupné z [www <http://www.souvislosti.cz/clanek.php?id=271>](http://www.souvislosti.cz/clanek.php?id=271).

¹⁶⁵ Srovnej: HRABÁK, Josef: *Poetika*. Československý spisovatel, Praha 1973.

katalogu výstavy *Ejhle světlo!*¹⁶⁷ Nebudu se zde snažit postihnoutí textového vývoje Cílkových esejí, neboť je tak komplikovaný, že by mohl být předmětem samostatné studie. Václav Cílek totiž disponuje obrovským souborem vlastních i přejatých textů, které neustále přeskupuje, prolíná a používá k vytváření určitého obrazu světa. Fixováním v knižním vydání pak potvrzuje jejich váhu a zároveň je přetváří v jakýsi artefakt. Obě knihy jsou totiž krásné i z výtvarného hlediska, na čemž mají nemalou zásluhu fotografie Hany Rysové a ilustrace Antonína Střížka.

Je ovšem zřejmé, že všechny fixované texty není možné považovat za literární. Jako distinktivní prvek se obvykle uvádí právě přítomnost, či nepřítomnost estetické funkce. Hrabák však navrhuje jiné hledisko, a to otázku kontextu. Všechny texty se vztahují ke kontextu věcnému, texty literární však navíc vnímáme i v kontextu literárním. Tedy vztahují se i k jiným literárním textům a literární struktuře.

Literární kontext

Zajímavý je v rámci kontextu literatury také motiv vydání Cílkových *Krajin vnitřních a vnějších*. Jak sám objasňuje v dodatcích ke druhému vydání této knihy, kniha vznikla svým způsobem proto, aby zaplnila mezeru na českém knižním trhu. Nakladatelství Dokořán v roce 2002 chystalo vydání slavné knihy Simona Schamy *Krajina a paměť*.¹⁶⁸ České vydání se ale pozdrželo kvůli problémům s právy na reprodukci obrazového materiálu a místo toho nakladatelství vydalo texty o krajině Václava Cílka. Dalo by se tedy uvažovat nad tím, jaký vztah mají Cílkovy texty k těm Schamovým. Jestli na sebe navzájem působí. Možná někomu takový způsob uvažování může připadat nepatřičný, z mé vlastní čtenářské zkušenosti ovšem musím přiznat, že četba Václava Cílka ve mně podnítila zájem o čtení o krajině a motivovala mě ke koupi Schamovy knihy. A to nejen proto, že Cílek tuto knihu uvádí mezi mnoha dalšími v doporučených Pramenech ke studiu krajiny – tedy v jakémisi seznamu doporučené literatury pro zainteresované čtenáře, a že ji několikrát zmiňuje i přímo v esejích s tím, že dokazuje, že bez krajiny

¹⁶⁶ ČECHOVÁ, Marie [et al.]: *Současná česká stylistika*, str. 259. ISV, Praha 2003.

¹⁶⁷ CÍLEK, Václav: *Makom, kniha míst*, str. 291. Dokořán. Praha 2007.

¹⁶⁸ *Krajina a paměť* vyšla ve spolupráci nakladatelství Argo a Dokořán až v roce 2007.

není kultury.¹⁶⁹ Můžeme říci, že Cílkova kniha přinesla do českého literárního kontextu nové téma, způsob myšlení o krajině, a připravila tak půdu náročnějšímu, objemnějšímu a úměrně tomu i dražšímu vydání knihy Simona Schamy.

Ideologie

Podle Cullera bychom také mohli říci, že Cílkovy texty jsou literaturou, pokud jsou jako literatura přijímány. To, že náš přístup k textům je ovlivňován jejich úspěchem či neúspěchem, potvrzuje i recenze Jana Linky, který neopomene zmínit, že se tento soubor esejů v každoroční anketě Lidových novin o knihu roku vyšplhal překvapivě vysoko. Když zmiňuje tematickou obsažnost a spojování témat v Cílkových knihách, píše: „To může být samozřejmě vnímáno jako přínos, i jako nepřípustný chaos. Zájem o Cílkovy knihy a diskuse kolem nich svědčí spíše pro to první. U tak čtených a vlivných knih stojí za to se podívat, jakými prostředky autor buduje svůj text, čím vlastně okouzljuje svoje početné čtenáře.“¹⁷⁰ Z toho nepřímo vyplývá, že až čtenářský ohlas a komerční úspěch může probudit literární kritiky k tomu, aby některým knihám vůbec věnovali pozornost.

Milníkem byly právě knihy *Krajiny vnitřní a vnější* a *Makom, kniha míst* a udělení Ceny Toma Stopparda za rok 2004. Myslím, že nebudu daleko od pravdy, když řeknu, že ještě před pár lety Václava Cílka nikdo za spisovatele neoznačoval. V medailonech byla vždy zmiňována jeho vědecká kariéra. Až po roce souvisejícím s Cenou Toma Stopparda bývá více zmiňována jeho esejistická tvorba, a s dalšími vydanými tituly už nosí přívlastek spisovatel. Když Václav Cílek v roce 2009 přebíral cenu nadace Vize 97, zapsal se do seznamu laureátů jako: „...významný český geolog, spisovatel, filosof a popularizátor vědy.“¹⁷¹ K formování obrazu Cílka jakožto literáta pomáhají i vyjádření společenských autorit. Václav Havel při předávání ceny VIZE 97 pronesl větu, která je od té doby opakovaně citována při Cílkových vystoupeních v médiích: „Jsem velmi rád, že letos cenu dostává pan doktor Cílek, který přečetl všechny knihy, co kdy vyšly, a

¹⁶⁹ Hluběji se Cílek Schamovi věnuje v následující knize *Dýchat s ptáky*, do které jako první řadí text, který byl původně psán pro Lidové noviny jako recenze Schamovy knihy *Krajina a paměť*.

¹⁷⁰ LINKA, Jan: Cílkových pokusů díl druhý aneb Pokus o Cílka [online]. *Souvislosti*. 2005, 1. Dostupné z [www <http://www.souvislosti.cz/clanek.php?id=271>](http://www.souvislosti.cz/clanek.php?id=271).

¹⁷¹ VIZE 97 [online]. 24. 9. 2009 [cit. 2010-04-26]. XI. Cena Nadace VIZE 97 pro Václava Cílka. Dostupné z WWW: <<http://www.vize.cz/aktualita.php?id=387>>.

který všemu rozumí, a já ho velmi obdivuji.“¹⁷² Bratr bývalého prezidenta Ivan Havel, který je ředitelem Centra teoretických studií při UK a AV ČR, při stejné příležitosti řekl: „Václav (Cílek) se vyzná ve věcech, které trvaly miliony let, a věcech, které trvají okamžik. Miliony let, to je geologie, a okamžik, to jsou třeba přívalové deště nebo zemětřesení. Není jen renesanční člověk, ale také buditel, tulák, básník.“¹⁷³

¹⁷² ČTK. Letošní Cenu Vize 97 získal geolog Václav Cílek. České noviny.cz [online]. 5. 10. 2009, 1, [cit. 2010-04-26]. Dostupný z WWW: <http://www.ceskenoviny.cz/veda_a_technika/zpravy/letosni-cenu-vize-97-ziskal-geolog-vaclav-cilek/401151>.

¹⁷³ Tamtéž.

Václav Cílek v kontextu současné české esejistiky

Podle Jana Suka se současná esejistika vzdaluje od klasického pojetí eseje jako náročného uměleckého díla, za aktuální variantu eseje se považují texty vědecké, literárně historické, kunsthistorické, filozofické a filozofující. Jejich charakter na jedné straně odkazuje k odborným studiím a článkům, na straně druhé se přibližuje žurnalistickým žánrům fejetonu, komentáře, aj. Esej ovlivnil i poetiku beletrie, v české beletristické próze například tvorbu Věry Linhartové a Milana Kundery. Název eseje si často vypůjčují literáti pro svá autobiografická či memoárová díla, nebo politologové, historikové a filozofové pro práce vědeckého charakteru (Václav Bělohradský).¹⁷⁴

Dílo Václava Cílka, přestože vychází z vědeckého podloží, svým širokým záběrem navazuje na filozofický, náboženský, historický, politologický či obecně kulturologický esej. Tato odnož české esejistiky nese tradici výrazných osobností, jako byl nietzchovský filozof Ladislav Klíma, fenomenolog Jana Patočka, postmarxisticky orientovaný filozof Karel Kosík. Jan Suk hovoří o současném spirituálně vyznívajícím eseji, který má přesah obecně historický a kulturní, ekologický nebo psychologizující, mezi jehož představitele náležejí například Tomáš Halík, Erazim Kohák, Zdeněk Kratochvíl, Martin C. Putna či Rudolf Starý. S francouzskou kulturou a společností je spjatý další laureát Ceny Toma Stopparda Václav Jamek. Autory esejistických knih s ekologickou tematikou jsou Stanislav Komárek a právě Václav Cílek.¹⁷⁵

Jeho knihy *Krajiny vnitřní a vnější* a *Makom, kniha míst* zdobí literární Cena Toma Stopparda. Na svém počátku byla udělována autorům beletrie a literárním kritikům, postupně se její zaměření zúžilo na oblast původní české esejistiky. Václav Cílek jako vystudovaný geolog působí mezi laureáty této ceny poněkud exoticky. (Před Václavem Cílkem cenu získali například Jiří Opelík, Martin Hilský a Václav Jamek, kteří jsou s literaturou úzce spojeni.) Cílek však ve své osobě spojuje fundovaného vzdělance i citlivého pozorovatele. Jak už jsem zmínila dříve, jeho psaní má nesmírně široký,

¹⁷⁴ Srovnej: : SUK, Jan. *Portál české literatury* [online]. 1. 5. 2006 [cit. 2010-04-20]. Esejistika. Dostupné z WWW: <<http://www.czechlit.cz/literatura-po-roce-1945/esejistika/>>.

¹⁷⁵ Srovnej: SUK, Jan. *Portál české literatury* [online]. 1. 5. 2006 [cit. 2010-04-20]. Esejistika. Dostupné z WWW: <<http://www.czechlit.cz/literatura-po-roce-1945/esejistika/>>.

mezioborový záběr. Tím se blíží k esejistům Zdeňku Neubauerovi či Stanislavu Komárkovi.¹⁷⁶

Podle Jana Šulce vnáší cílkovy esejistické knihy do českého literárního kontextu nový prvek, když umožňují: „...vidět naši zemi jako neobyčejně zajímavou oblast s mnohatisíciletou historií, v níž jsou věci a jevy spjaty nesčetnými souvislostmi, kde je na každém kroku možno z krajiny, z přírody i z lidských výtvorů něco vyčíst, kde se odehrávají tisíce příběhů, o nichž většinou ani netušíme. Václav Cílek je autor, který je dokáže vyhmátnout, zajímavě nasvítit a popsat způsobem, který mu mnohý prozaik může jen závidět.“¹⁷⁷

Uprostřed filozofického diskurzu

V české esejistice můžeme nalézt dva základní pohledy na celou podstatu poznání. Znamějši je postmoderní postoj Václava Bělohradského, podle něhož objektivita skrývá nebezpečí odosobnění. Nad objektivistickou legalitu staví legitimitu, která je opodstatněná mravně. Zastáncem racionality je v české esejistice například Karel Kosík, který upozorňuje na zaměňování rozumu s racionalizací, a Jiří Krupička, který „ctí fakta proti smyšlenkám“.¹⁷⁸ Václav Cílek opět stojí kdesi uprostřed. Částečně se shoduje s Václavem Havlem, když se jako ke zdroji moudrosti obrací k mýtu. Také uznává, že věda (ačkoli je jejím představitelem) na mnohé důležité věci nestačí. Dnešní doba je podle něj navíc spíš chytrá než moudrá.¹⁷⁹ To nejdůležitější poznání tak Cílek nachází v osobní zkušenosti každého jedince. Akcentem na prožívání přítomného okamžiku se tak více než k evropským hodnotám antiky či postmoderny přibližuje východnímu myšlení (koneckonců je pochopitelné, že překlad základního taoistického textu zanechá hluboké stopy v jeho úvahách). Podobné ladění nalezneme i v textech biologa a filozofa Zdeňka Neubauera, ke kterému Cílek často odkazuje. Po vzoru filozofických esejů se také vyjadřuje k proměně společnosti v moderní době.¹⁸⁰ Předkládá čtenářům otevřené

¹⁷⁶ Srovnej: ŠULC, Jan: Laudatio: při příležitosti předání ceny Toma Stopparda za rok 2004 [online]. 11. 5. 2005 [cit. 2010-04-20]. Dostupné z WWW: <<http://www.dokoran.cz/index.php?p=book.php&id=9>>.

¹⁷⁷ Tamtéž.

¹⁷⁸ Srovnej: HAMAN, Aleš: Český esej jako lék ducha. *Dokořán*. 2002, 21, str. 17–22.

¹⁷⁹ CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 207. Dokořán. Praha 2005.

¹⁸⁰ Jiný trend současné esejistiky – úvahy o významných literátech a jejich dílu (Kafka, Borges,...) – následuje Cílek ve své knize esejů s literární tematikou Borgesův svět.

náznaky toho, že už jsme „...překročili meze industriální společnosti.“¹⁸¹ Jeho náhled na proměnu světa je pozitivní. Než by kritizoval, raději ukazuje světlé stránky temných míst naší civilizace. „Jedním ze znaků globalizovaného světa je to, že v obraně před ním nalézáme místní sýry a malé pivovary, věříme v léčivé rostliny, putujeme k rodovým či národním kořenům a putujeme do krajín našich předků. Už nám nestačí úzce vlastenecký charakter 19. století, ani historicky vědecký pohled století dvacátého. Jdeme do ještě větších mytických hloubek, historii nastavujeme archeologií a vědecké poznatky provazujeme s pocitem posvátna. Jako bychom v sobě opět integrovali polohy rozpojené v minulých staletích.“¹⁸²

Pokus o porozumění

Aleš Haman píše o českém eseji jako o léku ducha. „Zasáhne-li myšlení jed pohodlnosti a povrchnosti, stává se protilátkou duchovní aktivita, jež nalézá svůj nejpřirozenější výraz ve formě eseje. Doslovně znamená toto slovo „pokus“; je to zkouška myšlenkové pružnosti a pronikavosti.“¹⁸³ Při čtení Cílkových esejů zbavujeme své vnímání vrstev povrchnosti a společně s autorem putujeme do hlubin významů. Rozhodně se však nejedná o cvičení bystrosti a pružnosti mysli. „Hlavně nebýt bystrý! Ale pronikavost je ještě horší vlastnost,“¹⁸⁴ píše s jistou nadsázkou Cílek. Vystihuje však dobře charakter svých úvah. Nesnaží se soupeřit s jinými v obratnosti užívání jazyka, nesnaží se čtenáře ohromovat dynamickými zvraty, ale své myšlenky pomalu staví na pevných základech sociologických výzkumů či několikahodinových rozhovorů a nechává je pomalu plynout a dotýkat se dalších souvislostí. K adekvátnímu pochopení Cílkových esejistických výpovědí je tedy více než pronikavosti a bystrosti zapotřebí zpomalení, hluboké koncentrace a správné kombinace času a místa.

¹⁸¹ CÍLEK, Václav: *Makom, kniha míst*, str. 91. Dokořán. Praha 2007.

¹⁸² CÍLEK, Václav: *Makom, kniha míst*, str. 91. Dokořán. Praha 2007.

¹⁸³ HAMAN, Aleš: Český esej jako lék ducha. *Dokořán*. 2002, 21, str. 17–22.

¹⁸⁴ CÍLEK, Václav: Výchozí situace. In Osvaldová, Barbora – Kopáč, Radim.(ed.): *Pokusy a dobrodružství: poznámky k eseji*, str. 31. Karolinum, Praha 2008.

Závěr

„Nepíšu proto, abych množil slova. Potřebuji sdělit. Kde jsou zelení mužové a že jsou důležití i přesto, že jejich význam neumíme dobře vyjádřit. Dál se mi jedná o to, že dívat se znamená něco zapomenutého – totiž navazovat oboustranný vztah.“¹⁸⁵

Václav Cílek ve svých knihách ukazuje, že vzájemný vztah člověka a místa není fenomén jednoduše vysvětlitelný. Kde nestačí racionalizace a vědecké termíny, nastupují v jeho případě imaginace a metafory. Tak ho samotné téma úvah, přivádí k esejistickému stylu, které má navíc potenciál originálním přístupem a formou přitáhnout víc čtenářů než odborné, terminologií nabitě texty. Poznání má podle Cílka význam až když je k něčemu dobré. Jeho texty jsou proto otevřeně angažované, vybízejí k ochraně přírody, k tomu, aby si lidé uvědomili hodnotu krajiny. Krajinu podle něj nechráníme jen kvůli ní samé, ale také kvůli sobě a své vlastní duši. Mezi naším vnitřním světem a okolní krajinou totiž existuje zásadní propojení. Václav Cílek se snaží čtenáře motivovat spíše k samostatnému přemýšlení nad skutečností, než ke konkrétnímu jednání. Ve svých esejích předkládá více otázek než argumentů a významy nechává vzniknout někde mezi sebou, textem a čtenářem. Jako zásadní rys Cílkových esejů bych proto vyzdvihla jejich otevřenost. Jejich sdělení není nikdy úplně dopovězené, a to tak dalece, že autor nechává čtenáře dotvářet nejen významy při interpretaci, ale na základě čtenářských ohlasů některé texty aktualizuje a ze čtenářů se tak stávají spoluvůrci. Tak, jako si nečiní před čtenářem nárok na vlastnictví myšlenek, zachází Cílek ve svých knihách i s intertextovými odkazy. Citáty uvádí tak, jak si je zapamatoval, a tvrdí, že významy jsou důležitější než ten, kdo je vysloví. Žánr eseje má v pojetí Václava Cílka v podstatě mozaikovitý charakter. Kombinuje úvahové pasáže, styl vědeckého výkladu, citace rozhovorů, příběhy, či překlady nejrůznějších textů. Toto skládání je typické nejen uvnitř esejů, ale i v rovině celých knih. Václav Cílek pracuje s obrovským souborem vlastních i přejatých textů, které dotváří, přeskupuje, prolíná a používá k vytváření určitého obrazu světa. Obrazně řečeno píše neustále (a podobně jako řada jiných autorů) jednu jedinou knihu. Je pozoruhodné, že první z knih *Krajiny vnitřní a vnější* vznikla do jisté míry proto, že nakladatelství Dokořán mělo technické problémy s vydáním Schamovy knihy *Krajina a paměť*.

¹⁸⁵ CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 151. Dokořán. Praha 2005.

Stejně jako současní autoři filozofických esejů se Cílek vyjadřuje k proměně společnosti v moderní době. Do těchto úvah vnáší poměrně optimistický pohled tím, že se snaží ukazovat spíše pozitivní aspekty temných míst naší civilizace. V otázkách po povaze poznání Cílek zdůrazňuje osobní zkušenosti každého člověka. Smysl nachází v uvědoměném prožívání okamžiků, svého místa v čase a krajině. Mohu se jen domnívat, nakolik mělo na jeho postoj vliv překládání důležitého taoistického textu či zenové poezie. To, co přináší Václav Cílek do české literatury, je ono společné putování autora se čtenářem do hlubin významů. Nově odhaluje vazby konkrétních krajinných jevů na záležitosti kulturní a duchovní. Nečiní tak z vědeckého odstupu, ale popisuje dané fenomény na osobních příbězích. Vše chápe jako jeden celek a to, co se zdá být na první pohled nezvratitelným vědeckým faktem, klade do přímé souvislosti s tím, co možnosti našeho poznání přesahuje.

Anotace

Lančová, Markéta. Katedra bohemistiky, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci. Název: *Prvky umělecké literatury v esejích Václava Cílka*. Vedoucí diplomové práce: doc. PhDr. Lubomír Machala, CSc. Počet znaků: 84 747. Počet titulů použité literatury 43.

Klíčová slova: současná česká esejistika, prvky umělecké literatury, směry literární teorie, esej, Václav Cílek

Tato bakalářská práce se zabývá esejí Václava Cílka v knihách *Krajiny vnitřní a vnější a Makom, kniha míst*, za které autor obdržel Cenu Toma Stopparda za rok 2004. Cílem práce je identifikace prvků umělecké literatury v těchto ekologických esejích. Znaky literárnosti autorka definuje s odkazem na základní směry literární teorie. Jako zásadní rys Cílkových esejů vyzdvihuje autorka jejich otevřenost. Dotýká se také vlivu udělení literární ceny na přijetí Cílka jako spisovatele. Autorka dále vymezuje místo Václava Cílka v kontextu současné české esejistiky.

Keywords: contemporary czech essay writing, features of fiction, literary theory tendencies, essay, Václav Cílek

This bachelor's thesis focuses on the essays of Václav Cílek in the books *Krajiny vnitřní a vnější a Makom, kniha míst* for which he was awarded the Tom Stoppard's prize in 2004. The aim of the work is the identification of the features of fiction in these ecological essays. The author defines the characteristics of literariness with reference to the basic literary theory tendencies. According to the author, the most fundamental feature of Cílek's essays is their openness. The author touches upon the reception of Cílek as a writer as influenced by the awarding of the literary prize. The author defines Cílek's position in the context of the contemporary Czech essay writing.

Prameny

CÍLEK, Václav: *Makom, kniha míst*. vyd. 2. Dokořán. Praha 2007. 300 s. ISBN: 978-80-7363-120-8

CÍLEK, Václav: *Krajiny vnitřní a vnější*. vyd. 2. Dokořán. Praha 2005. 272 s. ISBN: 80-7363-042-7

Literatura a internetové zdroje

ADAMOVIČ, Ivan: Václav Cílek: Nerad píšu, jako bych střílel do tmy[online].

HN.iHNed. 24. 5. 2005. Dostupné z WWW:

<<http://www.dokoran.cz/index.php?p=book.php&id=9>>. ISSN 1213-7693

AUSTIN, John Langshaw: *Jak udělat něco slovy*. Filosofia, Praha 2000. 172 s. ISBN 80-7007-133-8.

BACHTIN, Michail Michajlovič: *Formální metoda v literární vědě*. Lidové nakladatelství, Praha 1980. 314 s.

CÍLEK, Václav: *Krajina z druhé strany*. Malovaný kraj Břeclav, Praha 2009. 242 s. ISBN 978-80-903759-5-6

Cílkoviny [online]. 2008-2010 [cit. 2010-04-26]. Vilemwalter.cz. Dostupné z WWW: <<http://www.vilemwalter.cz/cilek.htm>>.

CULLER, Jonathan: *Krátký úvod do literární teorie*. Host, Brno 2002, 168 s. ISBN 80-7294-070-8

ČECHOVÁ, Marie [et al.]: *Současná česká stylistika*. ISV, Praha 2003, 342 s. ISBN 80-86642-00-3

ČTK: Letošní Cenu Vize 97 získal geolog Václav Cílek. *České noviny.cz* [online].

5. 10. 2009, 1, [cit. 2010-04-26]. Dostupný z WWW

<http://www.ceskenoviny.cz/veda_a_technika/zpravy/letosni-cenu-vize-97-ziskal-geolog-vaclav-cilek/401151>.

DOLEŽEL, Lubomír: *Kapitoly z dějin strukturální poetiky: od Aristotela k Pražské škole*. Host, Brno 2000, 246 s. ISBN 80-7294-003-1

EAGLETON, Terry: *Úvod do literární teorie*. Triáda, Praha 2005. 363 s. ISBN 80-86138-72-0

ECO, Umberto: *O literatuře*. Argo, Praha 2004, 313 s. ISBN 80-7203-588-9

GRYGAR, Mojmír. *Terminologický slovník českého strukturalismu: obecné pojmy estetiky a teorie umění*. Host, Brno 1999. 319 s. ISBN 80-86055-61-2

- HOFFMANOVÁ, Jana: *Stylistika a--: současná situace stylistiky*. Trizonia, Praha 1997, 200 s. ISBN 80-85573-67-9
- HAMAN, Aleš: Český esej jako lék ducha. *Dokořán*. 2002, 21, s. 17–22.
- HAMAN, Aleš: *Literatura v průsečíku pohledů: teorie, historie, kritika*. ARSCI, Praha 2003, 173 s. ISBN 80-86078-29-9
- HAMAN, Aleš: *Úvod do studia literatury a interpretace díla*. H & H, Jinočany 1999. 179 s. ISBN 8086022579
- HAMAN, Aleš – HOLÝ, Jiří- PAPOUŠEK, Vladimír: *Kritické úvahy o západní literární teorii*. ARSCI, Praha 2006. 204 s. ISBN 80-86078-58-2
- HRABÁK, Josef: *Poetika*. Československý spisovatel, Praha 1973. 332 s.
- CHVATÍK Květoslav: *Strukturální estetika*. Host, Brno 2001, 210 s. ISBN 80-7294-027-9
- JAKOBSON, Roman: Poetická funkce. H & H, Jinočany 1995, 747 s. ISBN 80-85787-83-0
- JAKOBSON, Roman. *Formalistická škola a dnešní literární věda ruská : Brno 1935*. Academia, Praha 2005. 321 s. ISBN: 80-200-1211-7
- KINDLEROVÁ, Rita: Václav Cílek: Krajiny vnitřní a vnější: Recenze. *ILiteratura* [online]. 16. 9. 2005, 1, [cit. 2010-04-26]. Dostupný z WWW: <<http://iliteratura.cz/clanek.asp?polozkaID=17849>>.
- LINKA, Jan: Cílkových pokusů díl druhý aneb Pokus o Cílka [online]. *Souvislosti*. 2005, 1. ISSN 0862-6928 Dostupné z www <<http://www.souvislosti.cz/clanek.php?id=271>>.
- LOUCKÁ, Pavla: Místo v srdci. *Vesmír*. 04/2005, str. 234 -235. ISSN 1214-4029 Dostupné z <<http://vesmir.cz/clanek/misto-v-srdci>>.
- MACURA, Vladimír, (ed.): *Průvodce po světové literární teorii*. Panorama, Praha 1988. 640 s.
- MISTRÍK, Jozef: *Žánre vecnej literatury*. SPN, Bratislava 1975. 204 s.
- MOCNÁ, Dagmar – PETERKA, Josef: *Encyklopedie literárních žánrů*. Paseka, Praha, Litomyšl 2004. 699 s. ISBN 80-7185-669-X
- MUKAŘOVSKÝ, Jan: *Básnická sémantika: Univ. předn. Praha – Bratislava*. Karolinum, Praha 1995, 172 s. ISBN: 80-7066-735-4.
- OPELÍK, Jiří: *Lehký harcovník. Antologie českého literárního eseje 2*. Melantrich, Praha 1986. 310 s.

OSVALDOVÁ, Barbora - KOPÁČ, Radim (ed.): *Pokusy a dobrodružství: poznámky k eseji*. Karolinum, Praha 2008. 144 s. ISBN 978-80-246-1498-4

PAVERA, Libor – VŠETIČKA, František: *Lexikon literárních pojmů*. Nakladatelství Olomouc, Olomouc 2002. 422 s. ISBN: 80-7182-124-1

PETRŮ, Eduard: *Úvod do studia literární vědy*. Rubico, Olomouc 2000, 187 s. ISBN: 80-85839-44-X

SEDMIDUBSKÝ, Miloš – ČERVENKA, Miroslav – VÍZDALOVÁ, Ivana: *Čtenář jako výzva: výběr z prací kostnické školy recepční estetiky*. Host, Brno 2001, 340 s. ISBN 80-86055-92-2

STIBRAL, Karel: Místa na mapě i v srdci. *EkoList*. 4/2005, ISSN: 1211-5436 Dostupné z WWW: <http://www.ekolist.cz/recenze.shtml?x=2004557>

SUK, Jan: Esejistika. [online]. 1. 5. 2006 [cit. 2010-04-20]. *Portál české literatury*. Dostupné z WWW: <<http://www.czechlit.cz/literatura-po-roce-1945/esejistika/>>.

SCHNEIDER, Jan: Brána teorie otevřená, kdo do ní vejde. *Aluze*. 2003, 1, str. 164–168. ISSN 1212-5547.

ŠULC, Jan: *Laudatio: při příležitosti předání ceny Toma Stopparda za rok 2004* [online]. 11. 5. 2005 [cit. 2010-04-20]. Dostupné z WWW: <<http://www.dokoran.cz/index.php?p=book.php&id=9>>.

TAXOVÁ, Eva: *Česká esejistika I*. SPN, Praha 1976. 176 s.

TRÁVNÍČEK, Jiří: Čas je způsob místa. *Host*. 2005, 5, s. 9–10. ISSN 1211-9938

VIZE 97 [online]. 24. 9. 2009 [cit. 2010-04-26]. XI. Cena Nadace VIZE 97 pro Václava Cílka. Dostupné z WWW: <<http://www.vize.cz/aktualita.php?id=387>>.

WELLEK, René; WARREN, Austin. *Teorie literatury*. Olomouc: Votobia, 1996. 555 s. ISBN 80-7198-150-8